(४) जैसे सागर हेलावती ।
तैसे नादावरि नाद उठती ।
१५० ,, ,, दोहीं दळीं आंदोळती ।
सींहनाद ॥ १५३ ॥

(५) ऐसा घोषु अचाट प्रगटला ।
आकाशीं पाताळीं व्यापला ।
१५५ ,, ,, तेणें महाभूतांचा राहीला ।
व्यापारु आघवा ॥ १५९ ॥

(६) पवन प्राणें कोंडला ।
तोय सर्वत्र शोखीनला ।
१५६ ,, ,, तेज तरी लोपला ।
सैन्यरजें ॥ १६१ ॥

(७) योध्ये सबळ भारी टणक ।
शस्त्रास्त्रीं पूर्ण साधक ।
१७० ,, ,, युध्य करुं आले सकळीक ।
भूपती जे जे ॥ १७५ ॥

(८) कैसा कृष्णार्जुनें रथ मिरवत ।
ध्वजास्तंभीं तो हणुमंत ।
१७४ ,, ,, मूर्त्तित्रय अत्यद्भुत ।
देखती डोळां ॥ १७९ ॥

(९) तंव कृष्णु ह्मणे पार्थाप्रती ।
येथें समस्त राये आले असती ।
१७५ ,, ,, कौरवांतें ही निगुती ।
पाहे पां बरवें ॥ १८० ॥

(१०) परस्परें कोण्हा न गणिति ।
दोहिं दळीं वीर हाकारिति ।
१८४ ,, ,, आजी फावलि रे आह्मां ह्मणति ।
संग्रामगंगा ॥ १९० ॥

[११] ह्मणोनी येथें स्वजनु देखीला ।
१८८ ,, ,, कृपेनें अत्यंत मोहीनला ।
तये वीरवृत्तीसी केला ।
अनादरु ॥ १९४ ॥

[१२] नीमीत्यें वीपरीत दीसती ।
२०६ ,, ,, न चोजवे श्रेयसंपत्ति ।
वृथाची दुराग्रहो श्रीपती ।
संग्रामी यये ॥ ११३

[१३] कैसा संग्राम हा दुर्धरु ।
,, ,, ,, वोडवला पापाचा सागरु ।
येथें निस्तरावया धीरु ।
कवण आथी ॥ ११४ ॥

[१४] कैसें हें नसावरत चि आलें ।
२२१ ,, ,, अदृष्ट दुःख कोसळलें ।
नेणों काय आर्जाविलें ।
प्राकृत पूर्वी ॥ २२९ ॥

[१५] जयांचें करुं पूजन ।
२२४ ,, ,, हृदयीं भावें भजन ।
नीरंतर दरुषण ।
वाहों पोटीं ॥ २३२ ॥

[१६] यांचिया कृपेचें मज जीवन ।
,, ,, ,, तेणें मी जालों अर्जुन ।
तो आतां काय जुझोंन ।
मारुं यांसी ॥ २३३ ॥

[१७] कां पंचमु सभेमाजी एतां ।
२३१ ,, ,, न थरे श्रोत्रीयु सर्वथा ।
नां तरि खळाची प्रसन्नता ।
साधु न वांछी ॥ २४० ॥

[१८] जरि अनंत जन्मीचे सुकृत ।
तेणें तुं जोडलासि अच्युत ।
२३१ ,, ,, ऐसें देखोनि विपत्तित ।
राहे कोण्हीं ॥ २४१ ॥

[१९] तैसा हा दोषाचा महापूरु ।
कुळघात मी च संव्हारु ।
२४० ,, ,, येथें वाहवलियां पारु ।
न सांपडे चि ॥ २५० ॥

[२०] ऐसें पार्थु तीये अवसरीं ।
ह्मणे देवा अवधारीं ।
२४१ ,, ,, ययां कल्मषांची थोरी ।
जाणसी तुं ॥ २५२ ॥

[२१] ऐसा वर्णसंकरां तयां ।
अशेखां कुळघातीयां ।
२५० ,, ,, नरकभोगा वांचुनीयां ।
नाहीं आन ॥२६२॥

[२२] मग तयांचे धर्म नासती ।
कुळ जाये अधोगती ।
२५८ ,, ,, ऐसी करिजैल ख्याति ।
पापीं यीहीं ॥ २७० ॥

[२३] ऐसें वीचारुनी सकळ ।
अवलोकुनीयां कुळ ।
२६५ ,, ,, मग ह्मणे राज्य तें केवळ ।
नीरयभोगु ॥ २७८ ॥

[२४] जेणें अर्जुनाचा मोहो नाशे ।
सम्यक्–ज्ञान हृदयीं प्रकाशे ।
२७३ ,, ,, ऐसीं प्रबोध उत्तरें विश्वेशें ।
बोलिजति ॥ २८६ ॥

(२५) जे उत्तरमीमांसा उपनिषदें ।
तीयें मथुनींयां मुकुंदें ।
२७३ " " निरुपिजैल आनंदें ।
पार्थु जेणें उमजे ॥ २८७ ॥
(२६) वेदीं त्रिकांडनिरोपण ।
कर्म उपासना ज्ञान ।
" " " तें स्वयें ची कृष्ण आपण ।
बोधिति पार्थासी ॥ २८८ ॥

माडगांवकरांच्या प्रतींत खालील दोन ओंव्या क्षेपक आहेत.

ऐसें पार्थ तिये अवसरीं ।
ह्मणे देवा अवधारीं ।
२४१ " " या कल्मषाची थोरी ।
सांगैन तुज ॥ २४२ ॥
ऐसें देखोनि सकळ ।
अर्जुनें आपुलें कुळ ।
२६५ " " मग ह्मणे राज्य तें केवळ ।
निरयभोग ॥ २६७ ॥

सोनारी प्रतींतल्या शेवटल्या तीन ओंव्या कुंट्यांनीं पहिल्या अध्यायांत क्षेपक ह्मणून नमूद केल्या आहेत.

माडगांवकरांच्या प्रतीच्या पहिल्या अध्यायांतल्या दोन्हीं क्षेपक ओंव्या सोनारी प्रतींत पाठभेदानें आल्या आहेत.

एकनाथाला ज्ञानेश्वरीची अस्सल प्रत मिळाली नव्हती.

मजजवळील इतर सर्व पोथ्यांच्या पहिल्या अध्यायांतील क्षेपक सोनारी प्रतींतील क्षेपकांत आले आहेत. ज्याअर्थी सोनारी प्रतींत ओवीसंख्या ९८५१ आहे व निळोबाच्या प्रतींत १०००० ओंव्या होत्या, त्याअर्थी निळोबाच्या प्रतींत सोनारी प्रतींतल्याहून १४९ क्षेपक जास्त होते, हें उघड आहे. तंजावरी प्रतींत ओंव्या ९०४७ आहेत, तेव्हां तींत १५५ क्षेपक मुकुंदराजाच्या प्रतीहून जास्त आहेत. तंजावरची

प्रत एकनाथाच्या प्रतीनंतर ९ वर्षांनीं ह्मणजे शक १५१५ त तयार केली असल्यामुळें, एकनाथाच्या प्रतींत सुमारें ९०४७ ओंव्या असाव्या, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. भारद्यांच्या प्रतीप्रमाणें एकनाथी प्रतींत ९००९ ओंव्या होत्या असें जरि धरलें, तरी हि एकनाथाच्या प्रतींत ११७ क्षेपक राहिले च होते, असें ह्मणावें लागतें. ह्मणजे एकनाथाला ज्ञानेश्वरीची अस्सल प्रत मिळाली नव्हती, ह्यांत बिलकुल संशय नाहीं. क्षेपक असलेल्या पोथ्या एकनाथाच्या हातांत पडल्या, व भाषा, औचित्य, पुनरुक्ति, असंभव, वगैरे प्रमाणांनीं त्यानें आपली प्रत आपल्या समजुतीप्रमाणें शुद्ध करून घेतली. परंतु, इतकें हि करून आपल्या शुद्ध केलेल्या प्रतींत क्षेपक राहिले नसतील च, अशी खात्री त्याची त्याला च पटली नाहीं. सबब, उद्विग्न होऊन त्यानें खालील शापोक्ति प्रकट केली:—

या ज्ञानेश्वरीपाठीं । जो टीका करील मऱ्हाटी ।
तेणें रत्नखचिताच्या ताटीं । जाण नरोटी ठेविली! ॥ १ ॥

पाठीं ह्मणजे नंतर, असा अर्थ कित्येक अप्रबुद्ध करतात! पाठीं ह्मणजे पाठांत, ओंव्यांत. ज्ञानेश्वरीच्या मूळ ओंव्यांत जो कोणी आपल्या टीकारूप ओंव्या करून समासावर लिहून ठेवील, त्यानें रत्नखचित ताटाच्या भोंवतीं नरोट्या ठेविल्यासारखें होईल, असा एकनाथाचा शाप आहे. आणि हा शाप अक्षरशः खरा होता. ज्ञानेश्वरीनंतर कोणी ओंव्या करूं नये, असा नाथांचा आशय नाहीं. तर, ज्ञानेश्वरीच्या पोथीच्या पानांच्या समासांवर ज्ञानेश्वरी वांचतांना तल्लीन होऊन कित्येक लोक ज्यास्त विशदीकरणार्थ स्फूर्तीनें टीकारूप ओंव्या भाविकपणानें व प्रेमानें लिहून ठेवीत. ह्या ओव्या नकल करणारे लेखकलोक मूळांत अज्ञानानें घुसडून देत. त्यामुळें, मूळ कोणतें व प्रक्षिप्त कोणतें, तें हि कळण्याची मारामारी क्वचित् प्रसंगीं पडे. ह्या घोंटाळ्याला अनुलक्षून नाथांनीं ही शापोक्ति प्रगट केली आहे. मजजवळील ज्ञानेश्वरीच्या पोथ्यांवरून प्रक्षेपांचा समावेश निरनिराळ्या प्रतींत कसा झाला, तें उत्तम कळतें. एका पोथीच्या समासावर टीका ह्मणून जी ओंवी लिहिली असते, तीच दुसऱ्या एखाद्या तत्पश्चात्क पोथींत मूळांत प्रविष्ट केलेली आढळते. तशांत, हुबेहुब ज्ञानेश्वराच्या धर्तीवर जर ओंवी बनली गेली असेल, तर ती मूळ ओंव्यांतून निवडून काढण्यास पंचाईत पडते. मुसिङ्तरूपें,

शब्द, औचित्य, वगैरे साधनांनीं प्रक्षेप निवडून काढितां येतील. परंतु, हीं साधनें शोधक संपादकाच्या हातीं समग्र असलीं पाहिजेत. अशीं साधनें एकनाथाच्या कालीं उपलब्ध नव्हती, हें तर काय, परंतु, तीं सध्यां हि असावीं तशीं उपलब्ध नाहींत. आतां इतकें खरें आहे कीं, ज्ञानेश्वराच्या पूर्वीचे व वेळचे मराठी शिलालेख व ताम्रपत्रें सध्यां उपलब्ध झालीं आहेत. त्यांवरून ज्ञानेश्वरीची भाषा कशी असली पाहिजे, हें सूक्ष्म रीतीनें सांगता येईल. परंतु, ज्ञानेश्वरकालीन शब्दकोश अद्याप मराठींत तयार व्हावयाचा आहे. त्यामुळें, अमूक शब्द ज्ञानेश्वरींत येऊं शकेल किंवा शकणार नाहीं, हें सांगण्यास साधन नाहीं. तसेंच, धर्मकोश, दृष्टान्तकोश, इतिहासकोश, वगैरे कोशांचा आपल्याकडे अभाव असल्यामुळें, ज्ञानेश्वरोत्तरकालीन पोथ्यां-तील प्रक्षेप निवडून काढणें सध्यां देखील प्रायः दुर्घट आहे. एकनाथाच्या वेळीं, तर, सर्वस्वींच दुर्घट होतें. तशांत, फक्त १००।१५० च क्षेपक त्यानें आपल्या प्रतींत येऊं दिलें ही कांहीं लहानसहान गोष्ट नाहीं. साक्षात्, मुकुंदराजाची पोथी मला न मिळती, तर भाषा, शब्द, औचित्य, पुनरुक्ति वगैरेंच्या जोरावर एकनाथाच्या इतकी हि शुद्ध प्रत मला तयार करतां आली नसती. आली असती किं नसती, ह्या शंकेची केवळ कल्पना च करावयाला नको.

केवळ बिनअस्सल ह्मणजे नकल पोथ्या ताडून ग्रंथां-चें मूळ निर्भेळ स्वरूप सिद्ध होत नाहीं.

मूळ अस्सल प्रत उपलब्ध नसतां, अकरा पोथ्यांची तुलना करून, माडगांवकरांनीं जी ओंवीसंख्या दिली आहे, तींत १४२ क्षेपक राहिलेच आहेत. मूळ अस्सल प्रत किंवा प्रतीची प्रत उपलब्ध नसतां, कोणत्या हि ग्रंथाचा मूळ मजकूर नक्की अमुक होता, हें अगदीं बिनचुक ठरवितां येणें केवळ, अशक्य आहे. जुन्या ग्रंथकारांच्या Varorium Editions यूरोपियन विद्वान लोक काढतात, त्यांच्या शुद्धा-शुद्धतेची परीक्षा ह्या न्यायानेंच केली पाहिजे. भारतासारख्या ग्रंथांनां हि हाच दंडक लागू आहे. अस्सल प्रतीच्या अभावीं, वाटेल त्यानें वाटेल तो भाग प्र-क्षिप्त समजावा व त्याच्या मरतुकड्या बलावर वाटतील तीं अनुमानें काढावीं. शास्त्रदृष्टया दोहोंची हि किंमत शून्य आहे. स्यात्पक्ष सदा डळमळितच असतो.

नकलकारांनीं मूळ ज्ञानेश्वरी-ची छाटाछाट केलेली नाहीं; प्रक्षेपानीं भरती केली आहे.

६२ सच्चिदानन्दबाबानें लिहिलेल्या ज्ञानेश्वरीच्या मूळ प्रतींत क्षेपकांची उत्तरोत्तर जास्त भरती झाली; परंतु मूळ ओव्या काढून टाकून कमती मात्र कोणत्या हि पोथींत झालेली दिसत नाहीं. चुकून एखाददुसरी मूळ ओंवी लेखकानें गाळलेली पोथ्यांतून आढळते. पण, जाणूनबुजून ज्ञानेश्वरी ओंवी मूळ ग्रंथांतून काढून टाकण्याचें धाष्टर्य कोण्याहि लेखकानें केलेलें आढळत नाहीं. कारण, भक्तिमार्गी लोक ज्ञानेश्वराच्या शब्दाला केवळ ईश्वरीवचन समजत आणि विद्वान जे असत त्यांना मुळाची सहृदयता असे. त्यामुळें, मूळ ज्ञानेश्वरीच्या ओंव्यांत कटाई झालेली नाहीं. झालें काय ?. तर, टीकाकारांच्या समासावर लिहिण्याच्या खोडीनें, मूळग्रंथांत क्षेपकांची खोगीरभरती मात्र जास्त झाली. ओंव्यांचा अनुक्रम एखाद्या पोथींत बदललेला आढळतो. ह्मणजे मागची पुढें व पुढची मागें, असा व्युत्क्रम दृष्टीस पडतो. परंतु, सबंद ओंवी किंवा ओंव्या गाळलेल्या कोणत्या हि सबंद पोथींत आढळत नाहींत.

ज्ञानेश्वरीच्या पाठांत क्षेपक ओंव्या कोणी नवीन करून घालूं नये, असा निर्बंध ज्यानें केला त्या एकनाथानें स्वत:क्षेपक ओव्या रचून ज्ञानेश्वरींत घातल्या नाहींत, हें उघडच आहे. परंतु, कित्येकांचें असें ह्मणणें आहे कीं, " एकनाथानें ज्ञानेश्वरीच्या बऱ्याच ओंव्यांतील चरणांची फिरवाफिरव केली आहे " (भिंगारकर, ज्ञानेश्वरमहाराज यांचा कालनिर्णय, पृष्ट ७२-७३). भिंगारकरांनीं अशा चरणांची फिरवाफिरव केलेल्या ह्मणून चार ओंव्या दिलेल्या आहेत. त्या चाऱ्ही मुकुंदराजी प्रतींत नाहींत व त्यांची त्या त्या स्थलीं अवश्यकता हि नाहीं. पांचव्या अध्यायांतील " बुद्धिनिश्चयें आत्मज्ञान " इत्यादिक ओंवी संबंधानें भिंगारकर असा प्रश्न करतात कीं, ही ओंवी प्रक्षिप्त समजली तर श्लोकाच्यां टीकेची ज्ञानेश्वरकृत मूळ ओंवी कोणती ती दाखवून दिल्याशिवाय ही ओंवी नवी किंवा जुनी याचा नीटसा खुलासा होणार नाहीं (भिंगारकर, पृष्ट ७२।७३). परंतु, मुकुंदराजी प्रतीवरून पहातां, प्रत्येक श्लोकांतील प्रत्येक पदाची टीका ज्ञानेश्वर इटकून करतो च, असें ह्मणतां येत नाहीं. उदाहरणार्थ, दुसऱ्या अध्यायांतील १८ व २० या श्लोकांवरील ज्ञानेश्वरी टीका पहा. १८ व्या श्लोकांतील अनाशिन: व

अप्रमेयस्य ह्या दोन पदांचें भाषान्तर ज्ञानेश्वरानें दिलें नाहीं. २० व्या श्लो-कांतील एका हि पदाचें भाषान्तर ज्ञानेश्वरी टीकेंत नाहीं. २१ व्या श्लोकाची हि हीच दशा आहे. ह्मणजे, जेथें विशेष कांहीं भानगड नाहीं, प्रायः पुन-रुक्ति व गौरव आहे तेथें ज्ञानेश्वर स्तुति करतो. तोच प्रकार पांचव्या अध्या-यातील तद्बुद्धयः इत्यादि श्लोकाचा झाला आहे. मूळ श्लोकांतील प्रत्येक पदाचा अर्थ ज्ञानेश्वरानें दिला नाहीं. सर्व टीका दृष्टान्तांनीं च भरून काढिली आहे. प्रत्येक श्लोकांतील प्रत्येक पदाचें भाषांतर ज्ञानेश्वर नियमानें देतोंच, अशी जर गोष्ट असती, तर भिंगारकरांचें ह्मणणें सयुक्तिक दिसलें असतें. तशी गोष्ट नाहीं, त्याअर्थीं ही "बुद्धिनिश्चयें आत्मज्ञान" इत्यादिक ओंवी प्रक्षिप्त आहे व ती एकनाथांनीं केली आहे, असें हि ह्मणवत नाहीं. मजजवळ कोंकणांतील मालवण शहरीं सांपडलेली एक पोथी आहे, तींत ह्या प्रक्षिप्त ओवीचा पाठ असा आहेः--

> बुद्धिनिश्चये आत्मज्ञान। ब्रह्मरूप भावि आपणाआपण।
> ब्रह्मनिष्ठा राखे पुर्ण। अहिर्णिशि ॥ ८८॥

तत्परायण हें पद ह्या पाठांत नाहीं. तेव्हां, ह्या अशा पाठाच्या ओंवीवर एकनाथित्व हि आरोपितां येत नाहीं.

माहित असलेले सर्व क्षेपक मूळांत घालण्याचा सोनारी प्रतीचा तर बाणाच आहे. त्या प्रतींत ही ओवी नाहीं. हिच्या ऐवजीं,

> अनुभवें बुद्धि भरुनी। भोगवीती मना करुनी।
> मग तें चि इंद्रियभुवनीं। वर्षाव करीती ॥ ११६॥

अशी ओवी आहे. सोनारी प्रत एकनाथाच्या नंतरची आहे. तिच्यांत ज्या अर्थी "बुद्धिनिश्चये" ही ओवी नाहीं त्याअर्थीं ही ओवी एकनाथाची तर नव्हेच, परंतु, एकनाथकालीन हि नाहीं. कोणी नंतर रचिलेली आहे. ह्या ओवीचा पाठ दोन तऱ्हांचा सांपडतो. एकनाथी चार चरणांचा व चार यमकांचा एक पाठ; आणि साडेतीन चरणांचा दुसरा पाठ. तस्मात्, एकनाथानें हा प्रक्षेप घातलेला नाहीं, ह्याविषयीं शंका नको. इतकेंच नव्हे, तर एकनाथानें ज्ञानेश्वरींत एक हि प्रक्षेप घातलेला नाहीं, हा नियम समजावा.

६४ अस्सल प्रतीच्या अभावीं, निव्वळ दहा पांच पोथ्या घेऊन प्रक्षिप्ताप्रक्षिप्त निवडण्यांत जसें फारसें ह्मणण्याजोगें यश येत नाहीं, तसेंच ह्या

पद्धतीनें मूळप्रतींची मूळ अस्सल भाषा हि नक्की ठरविणें दूरापास्त होतें. माडगांवकरांनीं अकरा निरनिराळ्या प्रती घेऊन जे पाठ ठरविले आहेत, ते मुकुंदराजाच्या प्रतींतील मूळपाठांशीं ताडून पाहिले असतां, वरील विधानाची सत्यता प्रतीत होईल. सबब, कांहीं पाठ दोन्ही प्रतींतील घेऊन तुलना करतों.

अध्याय पहिला ओवी	मुकुंदराज	माडगांवकर	माडगांवकरांच्या टिपांतील पाठान्तरें	
४	रेखा	देखा	देखां	[१]
४	टेव	ठेव	०	[२]
५	तिये	तें	तियें–तीं	[३]
६	पद्यबंध	पदबंध	०	[४]
७	तिया	त्या	०	[५]
९	व्यासादिकांचिया	व्यासादिकांची	व्यासादिकांचिया	[६]
९	तिया	ते	०	[७]
१०	विसंवादें	विसंवाद	विसंवादें	[८]
१३	सत्तर्कवादु	सत्कारवादु	०	[८अ]
२४	जालेयां	जालियां	जालेयां	[९]
२५	कृतकार्यां	कृतकार्यां	कृतकार्य	[१०]
२८	कलाकौतुकां	सकळां कौतुकां	सकळ कौतुकां	[११]
३०	वसैठ	वसौठ	विशिष्ट	[१२]
३२	आविष्करौनि	आविष्करोनि	आदिकरूनि	[१३]
३३	महाकाव्या राऊ	हा काव्यां रावो	शास्त्रां	[१४]
३५	सिहाणें	शाहणें	०	[१५]
३५	प्रेम	प्रमेय	०	[१६]
४०	सुखाडलें	सुरवाडलें	०	[१७]
४१	नागरां	नागरा	नागरां	[१८]
४२	आगली	आगळी	०	[१९]
६२	देआवें	द्यावें	परिसणेया	[२०]
१०९	काज	कां जें	०	[२१]

११३	जूझती	जुंझती	०	(२२)
११५	तेया	तया	०	(२३)
११९	उऽइचिलें	वरचिलेनि	०	(२४)
१२५	रायाचेयाबोला	राजयाचिया बोला	राजाचेया	(२५)
१५६	रासौभा	सडा	०	(२६)
१६६	बाणवारि	बाणवरि	०	(२७)
१७०	सकलै	सकळ	०	(२८)
१७१	आपणपेयां	आपणयां	आपणयांतें	(२९)
२६४	आतां इया वेन्हि जें जिआवें। तेयापासौनि हें बरवें। जें शस्त्रें संडौनु साहावे। बाण एयांचे ॥ २६४ ॥		आतां यावरी जें ज्यावें। जिआवें तयापासौनि हें बरवें। जें शस्त्रें सांडूनि साहावे। बाण यांचे ॥ २६५ ॥	(३०)

स्पष्टीकरणः—

(१) माडगांवकर, कुंटे, साखरे, वगैरेंच्या प्रतींत देखा, देखां असा पाठ आहे. ह्या पाठानें बराबर अर्थ लागत नाहीं. अंगिकभाव हें नाम आहे. तें अवयव किंवा स्मृति या शब्दांशीं जोडतां येत नाहीं. व्याकरण आड येतें. साखऱ्यांच्या प्रतींत कांहीं तरी गडबडगुंडा केला आहे. २ ऱ्या ओंवी पासून १९ व्या ओंवीपर्यंत रूपक आहे. त्यांत,

१ देव = गणेश	१२ पदें = रत्नें		
२ शब्दब्रह्म = गणेशमूर्ति	१३ मती = पल्लवसडका		
३ वर्ण = वपु	१४ षड्दर्शनें = साहाभुजा		
४ स्मृति = अवयव	१५ तर्क = परशु	(१ भुजा)	
५ रेखा = अंगिकभाव	१६ न्याय = अंकुश	(२ भुजा)	
६ अर्थशोभा=लावण्याची टेव	१७ वेदान्त = मोदक	(३ ,,)	
७ पुराणें = मणिभूषणें	१८ भग्नदंत = बौद्धमतसंकेतु	(४ ,,)	
८ पदपद्धति = खेवणें	१९ वरदहस्त = सत्तर्कवाद	(५ ,,)	
९ पद्यबंध = अंबर	२० अभयहस्त = धर्मप्रतिष्टा	(६ ,,)	
१० साहित्य = वाणें	२१ शुंडादंड = विवेक		
११ काव्यनाटकें = क्षुद्रघंटिका	२२ समग्रदंत = संवाद		

२३ सूक्ष्मेक्षणु = उन्मेष
२४ दोन्ही--मिमांसा = दोनी कान
२५ मुनि = अलि
२६ द्वैताद्वैत = दोनीं गंडस्थलें
२७ उपनिषदें = कुसुमें
२८ अकार = चरणयुगुल
२९ उकार = उदर
३० मकार = मस्तक

असें हें गणेशदेवाचें रूपक आहे. त्यांत इतर उपमानांना जशीं उपमेयें आहेत, तसें, देखा हा पाठ ३ ऱ्या ओंवींत घेतला असतां, अंगिकभाव ह्या-उपमानाला उपमेय उपलब्ध होत नाहीं. तेव्हां, रेखा हाच मुकुंदराजाच्या प्रतींतील पाठ प्रशस्त आहे. रेखा ह्मणजे काव्यरचना. अंगिक ह्मणजे इंद्रियां-संबंधीं, अवयवांसंबंधी. भाव ह्मणजे अवयवांच्या द्वारा विकारांचें प्रदर्शन. हा रेखा शब्द चवथ्या अध्यायाच्या २१५ व्या ओवींत व सहाव्या अध्यायाच्या १८ व्या ओवींत आला आहे.

जें साहित्य आणि शांती। हे रेखा दिसे बोलती ॥ अध्याय ५, ओवी २१५॥
नवल बोलतिये रेखेची वाहाणी । अध्याय ६, ओवी १८ ॥

ह्या दोन्ही स्थलीं रेखा ह्या शब्दाचा अर्थ काव्यरचना असा आहे. रेखा हा पाठ घेऊन, पहिल्या अध्यायांतील ह्या चौथ्या ओवीच्या प्रथमार्धाचा अर्थ असा:—

गणेशा! स्मृती ह्या तुझे अवयव आहेत व काव्यरचना ही तुझ्या मनांतील विकारांची व विचारांची अवयवद्वारा प्रदर्शक आहे.

माडगांवकरांच्या टीपांत हि हा पाठ नाहीं. मजजवळील सोनारी प्रतींत रेखा असाचपाठ आहे.

(२) माडगांवकरादि प्रतींत ठेव असा पाठ आहे. तो पाठ घेऊन अर्थ असा होतो. तेथ ह्मणजे अवयवरूप ज्या स्मृती त्यांच्या ठायीं, अर्थशोभा ही लावण्याचा साठा आहे. स्मृतींचा जो अर्थ तो लावण्याचा साठा कसा समजावयाचा? आतां मुकुंदराजाच्या प्रतींतील टेव पाठ घेऊन काय अर्थ होतो तो पहा. टेव ह्मणजे नखरा. तेथ ह्मणजे आंगिकभावरूप जी काव्यरचना तिच्या ठायीं, अर्थशोभा ही सौंदर्याच्या नखऱ्याप्रमाणें आहे. काव्य ह्मणजे प्रतिभोत्पादित ग्रंथरचना.

(३) माडगांवकरांच्या तें हा पाठ व्याकरणदृष्ट्या दुष्ट आहे. 'त' ह्या सर्वनामाचें नपुंसकलिंगीं प्रथमेचें एकवचन तें. 'तें' हें 'मणिभूषणें' ह्या नपूं-

सकलिंगी प्रथमेच्या अनेकवचनाचें विशेषण होऊं शकणार नाहीं. 'त' ह्या सर्वनामाचें नपुंसकलिंगीं प्रथमेचें अनेकवचन ज्ञानेश्वरकालीं 'तियें' असें होत असे. तेव्हां 'तियें' हा पाठ शुद्ध आहे व तो च मुकुंदराजाच्या प्रतींत आहे. माडगांवकरांनीं टीपेंत पाठभेदांत 'तियें' हा शुद्ध पाठ दिला आहे व 'तें' हा अशुद्ध पाठ मूळांत स्वीकारला आहे.

(४) पद्यबंध व गद्यबंध असे दोन प्रकारचे बंध साहित्यशास्त्रांत सांगितले आहेत. पैकीं पद्यबंधांना रंगीत छताची उपमा ज्ञानेश्वरांनीं दिली आहे. पदबंध ह्या सामासिक शब्दाला कांहीं अर्थच नाहीं. पदबंध हा जर एकप्रकारचा बंध ह्मणजे प्रबंध समजला, तर दुसऱ्या प्रकारचा बंध कोणता? प्रत्ययबंधाचा ! तात्पर्य, पदबंध हा अपपाठ आहे. माडगांवकरांच्या टिपांत हि हा किंवा इतर कोणता हि पाठभेद दिलेला नाहीं.

(५) 'त' ह्या सर्वनामाचें स्त्रिलिंगी प्रथमेच्या अनेकवचनाचें रूप 'तिया' असें ज्ञानेश्वरकालीं होत असे. सबब, 'त्या' हा अपपाठ आहे, कारण व्याकरण दुष्ट आहे.

(६) व्यासादिकांच ह्या विशेषणाचीं प्रथमेचीं रुपें अशीं होतः—

पु. प्र. ए. व्यासादिकांचा
न. प्र. ए. व्यासादिकांचें
स्त्री. प्र. ए. व्यासादिकांची
पु. प्र. अ. व्यासादिकांचे
न. प्र. अ. व्यासादिकांचीं
स्त्री. प्र. अ. व्यासादिकांचिया

मती ह्या अनेकवचनी रुपाचें विशेषण व्यासादिकांचिया हें अनेकवचनी रुप आहे. "व्यासादिकांची" हें एकवचनी रूप व्याकरणदुष्ट आहे. माडगांवकरांच्या प्रतींत ही सबंद ओंवी वाकडी तिकडी व अशुद्ध छापिली आहे.

[७] 'तिया' हें पल्लवसडका या अनेकवचनी स्त्रीलिंगी शब्दाचें विशेषण आहे. सबब तें हें रूप दुष्ट.

[८] तृतीया एकवचन हवें. हात विसंवाद धरीत नाहींत, तर विसंवादानें शस्त्रें धरतात. विसंवादें ह्मणजे एकमेकाच्या विरुद्ध. षड्दर्शनांपैकीं

प्रत्येक दर्शन इतर दर्शनाच्या विसंवादी ह्मणजे विरुद्ध आहे, असा ज्ञानेश्वरांचा आशय.

(८अ) सत्कारवाद कोणता? विसंवादी तर्क वर उल्लेखिलाच आहे. येथें सत्तर्काचें मंडण आहे.

(९) जालियां हें रूप व्याकरणदुष्ट आहे. जालेयां हें रूप येथें शुद्ध आहे.

(१०) कृतकार्यवान्=कृतकार्या. कृतकार्या हें रूप व्याकरणदुष्टवान् प्रत्ययान्त सर्व संस्कृतरूपें ज्ञानेश्वरींत प्रथमेच्या एकवचनी पुल्लिंगी आँकारान्त होतात.

(११) मुकुंदराजी पाठ स्पष्ट व चांगला आहे, हें दिसतें च आहे.

(१२) वसति+स्थ=वसइ+ठ=वसैठ (विशेषण), वसैठा–ठी–ठें-- वसैठा असें पुल्लिंगी रूप ह्याच अध्यायाच्या २२८ व्या ओंवींत आलें आहे. वसौठ हें रूप व्युत्पत्तिदुष्ट आहे.

(१३) करउन–नि–नियां–नु अशीं अपभ्रंशांतील रूपें. त्याचीं करुन–नि–नियां–नु, अथवा करौन–नि–नियां–नु अशीं रूपें ज्ञानेश्वरकालीं होत. करौन–नि–नियां– ही ओयुक्त रूपें ज्ञानेश्वरकालीं अस्थानक होत. ओयुक्त रूपें पुढें तीनशें वर्षांनीं प्रचारांत आलीं.

(१४) मुकुंदराजी पाठ प्रशस्त आहे, हें उघड आहे.

(१५) जीव्=जीवाण (वर्तमानकालवाचक धातुसाधित)
शिक्ष्=शिखाण=सिहाण, णा–णी–णें.
शहाणें हें रूप ज्ञानेश्वरोत्तरकालीन आहे, ज्ञानेश्वरकालीन नाहीं.

(१६) मुकुंदराजी पाठ प्रशस्त दिसतो च आहे.

(१७) सुखाडलें हा पाठ मुकुंदराजी असून, मजजवळील ज्ञानेश्वरीच्या प्राचीन कोशांत आहे. ख मधील र आणि व हीं दोन अक्षरें निराळीं करून सुरवाडलें असा अपपाठ बनला आहे. सुख पासून क्रियापद सुखाडणें.

(१८) नगरवान्=नागरवां=नागरां.

(१९) अग्र=अग्ग=आग+ल (स्वार्थक), ला ली, लें लचा ळ हा उच्चार ज्ञानेश्वरोत्तरकालीन आहे. मुकुंदराजाच्या सबंद पोथींत ळ हा उच्चार बिलकुल नाहीं.

(२०) द्यावें हें रूप व्युत्पत्तिदुष्ट आहे.

घेयावें, देआवें, नेआवें, अशीं रूपें ज्ञानेश्वरकालीं होत.

२१ काज हे प्रश्नार्थकसर्वनाम ज्ञानेश्वरकालीं होतें. त्याच्या दोन्ही अक्षरांचा विभाग करून कां जें असा अपपाठ बनला. अर्थात्, अर्थ हि अनर्थावह झाला.

२२ युद्ध = जुज्झ = जूझ. जू वर अनुनासिक किंवा अनुस्वार ज्ञानेश्वरकालीं नव्हता.

२३ तया हें रूप ज्ञानेश्वरकालीन व्याकरणाच्या दृष्टीनें दुष्ट आहे. तेहाचा, तेआचा, तेयाचा, हीं रूपें ज्ञानेश्वरकालीं व चांगदेवकालीं प्रचलित होतीं.

(२४) अव+ईषत्=ओइच ओइच+इल्ल=ओइचिल्ल = ओइचिल, ला–ली–लें. ओइचिलें म्हणजे अत्यंत थोडें.

ओइचिलें ह्या शब्दाचा अर्थ न कळल्यामुळें वरिचिलें हा पाठ ज्ञानेश्वरोत्तरकालीं आला.

(२५) रायाचा (पु.) = रायाचेया (पु. च. ए.) बोला (पु. च. ए.) रायाची (स्त्री) = रायाचिया (स्त्री. सप्तमी एकवचन)

तेव्हां बोला ह्या पुल्लिंगी चतुर्थीच्या एकवचनी रूपापाठीमागें स्त्रीलिंगी रायाचिआ हें विशेषणरूप येणें व्याकरणदृष्ट्या दुष्ट आहे.

(२६) राशि –उद्भ्रम = रासि–उब्भवं = रास+उब्भां = रासौभां = रासौभा. रास मोडून वाऱ्यानें पखलण जी होते तिला रासौभा म्हणतात. रासौभा हा शब्द कळतनासा होऊन समासावर सडा असा जो त्या शब्दाचा अर्थ दिला होता, तो च मूळांत लेखकांनीं प्रविष्ट केला.

(२७) बाणरूप पाण्याचा पाऊस पाडूं लागले, तेव्हां, बाणवारि हा पाठ योग्य आहे. बाणवरि हा पाठ सर्वथा अशुद्ध आहे.

(२८) सबैं, सकलै, दावै, अशीं रूपें ज्ञानेश्वरकालीं होतीं.

(२९) आपण ह्याचें भाववाचक नाम आपणपें, त्याचें चतुर्थीचें एकवचन आपणपेंयां.

आपण ह्याचें चतुर्थीचें नपुंसकलिंगीं एकवचन आपणआं, आपणयां पैकीं मुकुंदराजी पाठ आपणपेंयां हा अर्थाला उचित आहे.

[३०] माडगांवकरांची ही सबंद ओंवी व्याकरणदुष्ट आहे व अशा व्याकरणदुष्ट ओंव्या त्यांच्या प्रतींत शेकडों आहेत.

येणेंप्रमाणें माडगांवकरांच्या तौलनिक प्रतींत हजारों अपपाठ आहेत.

तौलनिक पद्धतीनें मूळाचा थांग नक्की लागतोच असें नाहीं.

इतकेंच नव्हे, तर व्याकरणदृष्ट्या एथून तेथून सर्व प्रत दुष्ट आहे. कुंटे, साखरे, वगैरेंच्या प्रतींसंबंधानें, तर बोलावयाला च नको. जसा एखादा पारशी किंवा युरोपीयन मराठी भाषा लिंग, वचन, विभक्ति वगैरेंचा चुथडा करून बोलतो, त्याच धर्तीवर, कुंटे, साखरे, माडगांवकर वगैरेंच्या आधुनिक प्रतींत अपभ्रष्ट मराठी भाषा योजिलेली आहे. हें ज्ञानेश्वरकालीन व्याकरण, ज्याला समजलें त्याच्या प्रतीतीस सहज येईल. ती प्रतीती यावी व ज्ञानेश्वरकालीन शुद्ध मराठी भाषा कशी होती, हें कळावें, एतदर्थ ही मुकुंदराजी प्रत छापिली आहे.

मूळ प्रत उपलब्ध नसतां, इतर किती हि प्रतींची तुलना करून मूळ पाठ ठरविण्याचा प्रयत्न केला, तत्रापि मूळपाठ अमुकच असेल, हें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं, हें वरील यादीवरून स्पष्ट आहे. प्राय: असें हि होऊं शकतें कीं, मूळपाठ टिपांत रहातो व अपपाठ मुख्य ग्रंथांत विराजमान होतो. Varorium Edition काढण्यांत हा चमत्कार अपरिहार्य असतो. कालिदासादि संकृतप्राकृत नाटककारांच्या नाटकांच्या अनिश्चितकालीन दहा पांच पोथ्या घेऊन तौलनिक प्रती बनविल्या असतां, मूळग्रंथकाराच्या मूळप्रतीपासून त्या किती अपभ्रष्ट असूं शकतील तें माडगांवकरांच्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रतीवरून चांगलें ध्यानांत येतें.

ज्ञानेश्वरीचें अपभ्रष्ट पाठ व त्या पाठांचीं भ्रामक भाषान्तरें

६५ सारांश, आजपर्यंत जेवढ्या ह्मणून ज्ञानेश्वरीच्या प्रती छापिल्या गेल्या आहेत, त्या सर्व अशुद्ध व अविश्वसनीय आहेत. तत्रापि, त्या लोकांत प्रचलित आहेत. सध्यां भक्तिमार्गी लोक इतके गचाळ झाले आहेत कीं व्याकरण, व्युत्पत्ति इतिहास, शास्त्र यांची त्यांना बिलकुल पर्वा राहिलेली नाहीं. वाटेल तें चिताड त्यांच्या हातीं दिलें व तें ज्ञानेश्वराचें, नामदेवाचें किंवा तुकारामाचें आहे असें सांगितलें ह्मणजे तें त्यांना शिरसामान्य

होतें. खरें, खोटें विश्वास्य अविश्वास्य, हा भेदभाव ते करीत नाहींत त्यामुळें झालें आहे काय कीं, त्यांना ज्ञानेश्वरीचा खरा अर्थ हि कळतनासा झाला आहे. कोल्हापूरचे भावे, पनवेलचे आठल्ये, व पुण्याचे भिडे ह्यांनीं ज्ञानेश्वरीचा अर्थ करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु स्पष्टपणें सांगावयांस कांहीं हरकत दिसत नाहीं कीं, हे सर्व व्याख्याते अथ पासून इतिपर्यंत अपव्याख्यान करीत गेलेले आहेत. पैकीं आठल्यांचें भाषान्तर अगदीं कुचकामाचें व कवडीमोल आहे. त्यापेक्षां भावे यांचें भाषान्तर किंचित् बरें ह्मणतां येईल. आणि साखरेबावांच्या तोंडचें ह्मणून ज्यास रा. भिडे नामाभिधान देतात तें ह्या दोहींपेक्षां शुद्ध आहे. परंतु, तिन्ही भाषान्तरासंबंधानें असें ह्मणावें लागतें कीं, ह्या तिन्ही गृहस्थांना घेतलेली कामगिरी बिनचुक बजावण्याचा अधिकार आलेला नव्हता. ह्या विधानाची सत्यता भासमान होण्याकरितां, ज्ञानेश्वरीची अगदी पहिली ओंवी घेतो, तिचा ह्यांनीं काय अर्थ केला आहे तो देतों व ह्यांच्या चुका कोठें झालेल्या आहेत तें दाखवितों. भावे यांचें भाषान्तर आतां मागसलें असल्यामुळें, त्याची परीक्षा येथें करीत नाहीं.

आठल्यांचें भाषान्तरः—हे मूळ, अनादि, वेदप्रतिपादित, ओंकाररूप परमेश्वरा! तुला नमस्कार असो. हे आपल्या आपण जाणणाऱ्या आत्मस्वरूपा! तुझा जयजयकार असो.

भिड्यांचें भाषान्तरः—हे निर्गुणब्रह्मा आत्मरूपा, तूं सर्वांचा आदि असून तुझें वेदानीं वर्णन केलेलें आहे व तुझ्या स्वरूपास जाणणारा तूं स्वतःच आहेस. तुला माझा नमस्कार असो; आणि तुझा जयजयकार होवो.

पैकीं, आठल्ये यांच्या भाषान्तरांतील प्रत्येक शब्द चुकलेला आहे.

आठल्यांचें भाषान्तर

(१) प्रथम, ते नामरूपरहित जें परब्रह्म त्याला परमेश्वर ह्या नांवानें संबोधतात. (२) दुसरें, परब्रह्माला ते अनादि ह्मणतात. (३) तिसरें, तें वेदांनीं प्रतिपादित आहे, असा भ्रम त्यांनीं करून घेतला आहे. आणि (४) चौथें, परब्रह्म आपल्याआपण जाणणारें आहे, असा दुर्ग्रह त्यांच्या ठायीं झालेला आहे. आतां, ह्या, चारी

विधानांपैकीं एक हि विधान सशास्त्र नाहीं. (१) परमेश्वर ही कोटी परब्रह्माहून निराळी, खालच्या दर्जाची व तत्पश्चात्क आहे, हें सर्वश्रुतच आहे. ह्या ओंवींत परमेश्वराचें नांव नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर प्ररब्रह्माचें हि नांव नाहीं. कारण, परब्रह्माचें जर नांव घ्यावें तर तें सगुण म्हणजे नामरूपसहित होतें. सबब, ज्ञानेश्वरांनीं ह्या सबंद ओंवींत त्याचा नामनिर्देश केला नाहीं. एवढेंच नव्हे, तर तत् ह्या सर्वनामांनें हि त्याचा उल्लेख केला नाहीं. ज्ञानेश्वरांचीं हीं सर्व धोरणें आठल्यांनीं झुगारून दिलीं आहेत व आपलें गाढ अज्ञान प्रकट केलेलें आहे. (२) प्रपंच, माया, परमेश्वर, ह्या कोटींना अनादि हें विशेषण लावतात. कारण प्रपंच हा अनादि व अनंत असून, केवळ व्यक्तमध्य आहे. तत् ही वस्तु सर्वत्र व सर्वदा आद्य च असणार. तिला अनादि हें विशेषण लावणें अयुक्त आहे. (३) ही निर्गुण वस्तु आजपर्यंत कोणाला हि संपूर्ण कळलेली नाहीं. कळण्याचा प्रयत्न पुष्कळांनीं केलेला आहे. त्यां प्रयत्न करणाऱ्यां पैकींच वेद होत. त्यांना हि ती आकळलेली नाहीं. सबब, ज्ञानेश्वरांनीं वेदप्रतिपाद्य असा शब्द योजलेला आहे. वेदप्रतिपादित असा शब्द मुद्दाम योजला नाहीं. परब्रह्म जर वेदांनीं प्रतिपादित केलें असेल, तर तें वेदांहून गौण ठरूं लागेल. वेदानीं एवढेंच केलें आहे कीं, परब्रह्माचें प्रतिपादन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ह्या पलीकडे त्यांनीं कांहीं केलेलें नाहीं. एवढ्याच करितां, ज्ञानेश्वरांनीं प्रतिपादित हा शब्द टाळलेला आहे. तो दुष्ट शब्द आठल्यांनीं अंधदृष्टीनें मुद्दाम कवटाळला आहे. सद्वस्तूचें आकलन करतां करतां वेद टेंकीस आले, असे उद्गार ज्ञानेश्वरींत व अमृतानुभवांत अनेक स्थलीं आहेत. (४) स्वसंवेद्या या पदाचा तर शब्दार्थ हि आठल्यांस झाला नाहीं. स्वसंवेद्या म्हणजे आपल्याआपण जाणणाऱ्या, असा अनर्थ आठल्ये च करूं जाणोत. सत् चित् च आहे. त्याला आपलें संवेदन आपण च करण्याची कोणती अपेक्षा आहे? काय त्याचें संवेदन कधीं लोप पावलें होतें कीं तें पुनरपि करून घेण्याचें त्याला कारण पडावें? काय साखर कधीं कडू झाली होती कीं तिनें आपली गोडी आपणच चाखून पहाण्याचें मनांत आणावें! तर, असें विपरीत कदापि होणें नाहीं. संवेद्य कोणाला? इतरांना, स्वतःला नव्हे. स्व म्हणजे जीवात्मा, त्याला संवेदन होण्याचा विषय. तें संवेदन हि संपूर्ण होईलच असा भाग नाहीं. ज्याचें संवेदन, ज्या सद्वस्तूचें संवेदन करून

घेण्याचा प्रयत्न जीवात्म्यानें करणें संभाव्य आहे, अशा तद्वस्तूला. अशा स्वसंवेद्या, ह्या पदाचा अर्थ आहे. चित् संबंधानें नाना कोट्या ज्ञानेश्वरांनीं अमृतानुभवांत केलेल्या आहेत. त्यांचा जर परिचय आठल्यांनीं करून घेतला असता, तर ते असे बरळते ना. स्व आणि पर असे दोन प्रकारचे आत्मे कल्पिलेले आहेत. ह्यांना च जीवात्मा व परमात्मा अशा संज्ञा आहेत. संवित् ही दोघांना सामान्य आहे. ह्या संविद्द्वारा जीवात्म्याला परमात्म्याशीं ऐक्य होण्याचा संभव असतो. संवित्प्रतीति न झाली, तर ऐक्य होण्याचा ह्मणजे परमात्मसंवेदन होण्याचा मार्ग खुंटतो. हें सर्व लक्ष्यांत घेऊन ज्ञानेश्वरांनीं स्वसंवेद्य हें पद योजिलेलें आहे; आणि त्याला पोषक ह्मणून आत्मरूपा असें पद घातलें आहे. जीवात्म्यानें संवेद्य कां, तर जीवात्मा व परमात्मा हे दोन्ही हि आत्मरूप ह्मणजे आत्मा च आहेत. आत्मा एव आत्मरूपः । जीवात्मा व परमात्मा हा भेद भ्रांतिमूलक आहे. ती भ्रांति उडून गेली ह्मणजे दोन्ही एक च आहेत, अशी प्रतीति होते. सारांश, ह्या ओवींत एक कारणपरंपरा गोविली आहे. सद्वस्तु आद्य आहे; कारण, अनादि जे वेद त्यांनीं तिची प्रतिपत्ति करण्याचा प्रयत्न केला आहे; परंतु, तो प्रयत्न सफल झालेला नाहीं. कां कीं ही सद्वस्तु जीवात्म्यालाच संवेद्य आहे, इतरांना नाहीं. कां तर, जीवात्मा व परमात्मा आत्मरूप आहेत.

भिड्यांचें भाषान्तर

आठल्यांच्या इतका घोटाळा भिड्यांनीं केलेला नाहीं. त्याला कारण सद्गुरुमुख. नानाबोवा साखरे यांच्यासारख्यांच्या व्याख्यानाच्या श्रवणानें भिडे किंचित् ताळ्यावर राहिलेले दिसतात मात्र. परंतु, अनधिकारित्वास्तव ते हि ह्या ओंवीचा अर्थ करतांना भ्रांत झालेले आहेत. "तुझें वेदानीं वर्णन केलेलें आहे," असें संपूर्ण—क्रिया—द्योतक वाक्य भिड्यांनीं योजिलें असून, "तुझ्या स्वरूपास जाणणारा तूं स्वतःच आहेस" असें हि वाक्य योजून स्वमुखदर्शनदोष ते आठल्यांच्या प्रमाणेंच करतात. आठल्यांच्याप्रमाणें अनादि, परमेश्वर, वगैरे बाष्कळ शब्द मात्र ते योजीत नाहींत. हा सद्गुरुसंगतीच्या सातत्याचा परिणाम. ह्या ओंवींत कारणपरंपरा आहे, ह्याची प्रतीति भिड्यांना हि झालेली दिसत नाहीं.

वेदान्तशास्त्रानभिज्ञतेच्या मुळें ओंवीचा अर्थ भाषान्तरकारांना कसा लागला नाहीं, त्याचा हा तपशिल झाला.

व्याकरणदृष्ट्या भाषान्तरांची दुष्टता. आतां व्याकरणानभिज्ञतेस्तव त्यांच्या चुक्या कशा झाल्या आहेत तें दाखवितों.

ॐ नमो आद्या । वेदप्रतिपाद्या ।
जय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ॥ १ ॥

अशी ओवी आहे. अन्वयः—आद्या वेदप्रति पाद्या नमो; स्वसंवेद्या आत्मरूपा जय. येथें नमो व जय हीं रूपें आज्ञार्थी द्वितीयपुरुषाचीं अनेकवचनाचीं आहेत.

संस्कृत	प्राकृत	अपभ्रंश	मराठी
नमत	नमह	नमहु	नमूँ, नमो
जयत	जयह	जयहु	जयूँ, जयो, जय

नमू व जी ह्या धातूंचीं रूपें ग्रंथारंभीं नांदींत आणण्याचा परिपाठ प्राकृत व संस्कृत ग्रंथांत अनेक स्थलीं आढळतो. गाथासप्तशतींत, सेतुबंधांत व कर्पूरमंजरींत नांदींत नमह व जअइ हीं रूपें आलीं आहेत. नमह—नमहु—नमो ह्मणजे तुह्मीं नमस्कार करा. जय ह्या धातूचा अर्थ मराठींत "कोणासाठीं तरी जयशब्द उच्चारणें" असा झाला आहे. उदाहरणार्थ, जय शंकरा (शंकराचा जयकार करा). तेव्हां, पहिल्या ओवीचा व्याकरणदृष्ट्या अर्थ असा:—

आद्या वेदप्रतिपाद्या नमस्कार करा; स्वसंवेद्या आत्मरूपाचा जयकार करा; ज्ञानेश्वर श्रोत्यांना स्वहितार्थ आद्याला नमस्कार व प्रमाण करावयाला सांगतात व त्याचा जयकार करावयास सांगतात. नांदींत श्रोत्यांना इष्टदेवतेला नमस्कार करण्यास सांगण्याची चाल संस्कृत व प्राकृत नाटकांत व काव्यांत आहे. तीच परंपरागत चाल ज्ञानेश्वरांनीं उचललेली आहे. ज्ञानेश्वरांनीं ज्ञानेश्वरी श्रोत्यांना उद्देशून मुद्दाम लिहिलेली आहे; स्वतःला उद्देशून लिहिलेली नाहीं. एतद्विषयक उल्लेख ज्ञानेश्वरींत अनेक आहेत; बहुतेक प्रत्येक अध्यायांत आहेत. तेव्हां, ह्या ओंवीतील क्रियापदें द्वितीयपुरुषीं अनेकवचनीं आज्ञार्थी आहेत, हें ठीकच आहे.

आठल्ये व भिडे परब्रह्माला सांगतात कीं, तुझा जयजयकार असो! परब्रह्माचा जयजयकार नव्हता कधीं, कीं तुझा जयजयकार असो, असा आशीर्वाद कवीनें त्यास देण्याचें धाष्ट्यं व औद्धत्य करावें. " तुला नमस्कार असो (आठल्ये), " तुला माझा नमस्कार असो " (भिडे), ह्या हि भाषान्तराला हाच दोष लागतो. शिवाय ग्रंथकर्त्यांनें आपण एकट्यानेंच नमस्कार करण्यापेक्षां, श्रोत्यांसह नमस्कार करणें जास्त सौजन्याचें आहे. ज्ञानेश्वर, तर, सौजन्याचें केवळ पुतळेच होते. तेव्हां, त्यांच्या तोंडून, तुला माझा नमस्कार असो, अशी उद्धत वाणी कदापि हि निघावयाची नाहीं.

६६ वेदान्तशास्त्रदृष्ट्या व व्याकरणदृष्ट्या आठल्ये, भिडे, कुंटे व माडगांवकर ह्यांच्या प्रतींत असे हजारो दोष आहेत. मासल्याकरितां, एकाच ओंवींतील दोष दाखविले. जास्त दाखविण्यास प्रकृत स्थली अवकाश नाहीं. शिवाय, हे दोष दाखविण्याचें काम हरिभक्तिपरायण भिंगारकरबुवा याणीं केसरींत अनेकवेळां केलेलें आहे. भारदे उर्फ भारद्वाज ह्यांच्या चर्पटपंजरीचा, तर, त्यांनीं " ज्ञानेश्वरमहाराज यांचा कालनिर्णय व संक्षिप्त चरित्र " या टीकाप्रबंधांत चांगला च धुव्वा उडविला आहे. आठल्यांच्या चुक्या हि त्यांनीं अन्यत्र चांगल्या दाखविलेल्या आहेत. ह्या गृहस्थांनीं जर ज्ञानेश्वरीच्या अर्थाचें पुस्तक छापलें, तर, ज्ञानेश्वरीच्या नावावर चिताड व गचाळ बाडें भक्तिमार्गी लोकांत जो खोट्या वेदान्ताचा व भोळेपणाचा प्रसार करतात त्याला कांहीं तरी आळा पडून ऐतिहासिक व प्रागतिक मार्गाला भक्तिमार्गी लोक लागतील.

६६ प्रस्तुत मुकुंदराजी प्रतींत प्रत्येक श्लोक त्या श्लोकावरील ओंव्यांच्या मध्यें कोठें तरी लिहिला आहे. आधुनिक प्रतींत मूळ संस्कृत श्लोक प्रथम देऊन, नंतर त्याच्यावरील टीकाओव्या देण्याचा जो प्रघात दिसतो, तो मूळचा ज्ञानेश्वराचा नाहीं. ज्ञानेश्वरांनीं ओवीबंधांत ज्ञानेश्वरी अशी रचिली कीं मूळ संकृत श्लोक मुळींच न दिला, तत्रापि व्याख्यानाच्या ओघाला तुटकपणा येऊं नये. अलीकडील कित्येक पोथ्यांत दर प्रतीकाच्या व पदाच्या नंतर ज्ञानेश्वरी टीका ओव्यांचे तुकडे पाडून सुद्धां दिलेली असते. हा हि प्रकार मूळ ज्ञानेश्वराचा नव्हे. हे सर्व चोचले आधुनिक आहेत.

६७ प्रस्तुत प्रतींत मूळ संस्कृत श्लोकांचे पाठ प्रचलित गीतेच्या पाठांहून कोठें कोठें भिन्न सांपडतात, त्यांची याद खालीं देतों:--

अध्याय	श्लोक	प्रचलित पाठ	मुकुंदराजी किंवा ज्ञानेश्वरी पाठ
* १	५	काशीराजः	काशिराजः
१	१९	धार्तराष्ट्राणां	धार्त्तराष्ट्राणां
१	२०	धार्तराष्ट्रान्	धार्त्तराष्ट्रान्
१	२३	धार्तराष्ट्रस्य	धार्त्तराष्ट्रस्य
* १	३०	गांडीवं	गांजीवं
१	३२	किं नो	किन्नो
१	३५	किं नु	किन्नु
१	३६	धार्तराष्ट्रान्	धार्त्तराष्ट्रान्
१	३७	,,	,,
१	३९	जनार्दन	जनार्द्दन
२	१	अश्रुपूर्णा	अश्रपूर्णा
२	२	अकीर्तिकरं	अकीर्त्तिकरं
२	६	धार्तराष्ट्राः	धार्त्तराष्ट्राः
२	८	यच्छोकमुच्छोषणं	यछोकमुछोषणं
* २	९	गुडाकेशः	गुडाकेषः
२	१३	धीरः	द्धीरः
२	१८	युध्यस्व	युद्धयस्वं
* २	२८	परिदेवना	परिवेदना
२	३१	युद्धाच्छ्रेयः	युद्धाछ्रेयः
२	३२	यदृच्छया	यदृछया
* २	३३	अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं	अथचेत्त्वंधर्म्यामिमं
२	३४	अकीर्तिं	अकीर्त्ति
२	३४	अकीर्तिः	अकीर्त्तिः
* २	३५	येषां	एषां
२	४४	भोगैश्वर्य	भोगैष्वर्य
२	४९	योगाद्धनंजय	योगात्धनंजय
२	४९	अन्विच्छ	अन्विछ
२	५०	दुष्कृते	दुःष्कृते

२	६२	पुंसः	पूंसः
२	६९	जागर्ति	जागर्त्ति
२	७१	गच्छति	गछति
२	७२	ऋच्छति	ऋछति
* २	७२	स्थितिः	स्थिती
३	१	जनार्दन	जनार्द्दन
३	४	अधिगच्छति	अधिगछति
३	५	अकर्मकृत्	अकर्म्मकृत्
३	१२	तैर्दत्तान्	तैर्द्दत्तान्
३	१३	किल्बिषैः	किल्विषैः
३	२०	कर्तुं	कर्त्तुं
३	२१	अनुवर्तते	अनुवर्त्तते
३	२२	वर्ते	वर्त्ते
३	२३	वर्तेयं	वर्त्तेयं
३	२३	अनुवर्तते	अनुवर्त्तते
३	२४	कर्ता	कर्त्ता
३	२७	कर्ता	कर्त्ता
३	२८	वर्तते	वर्त्तते
३	३०	युद्धयस्व	युध्यस्व
३	३४	आगच्छेत्	आगछेत्
३	३६	अनिच्छन्	अनिछन्
३	३९	दुष्पूरेण	दुःपूरेण
३	४३	बुद्धवा	बुध्वा
४	७	सृजामि	श्रजामि
४	८	धर्म	धर्म्म
४	११	अनुवर्तते	अनुवर्त्तते
४	१३	सृष्टं	श्रष्टं
४	१३	विद्धय	विध्य
४	१३	कर्तारं	कर्त्तारं
* ४	१३	ज्ञात्वामोक्ष्यसेशुभात्	ज्ञात्वामृतमश्नुते
४	१८	कर्मकृत्	कर्म्मकृत्
४	२२	यदृच्छा	यदछा

* ४	२३	० चेतसः	० चेतसा
४	२९	रुद्ध्वा	रुध्वा
४	३४	तत्त्व	तत्व
४	३९	अधिमच्छाति	अधिगछाति
५	१	यच्छ्रेय	यछ्रेय
५	६	अधिगच्छति	अधिगछाति
५	८	तत्त्व.वित्	तत्ववित
५	८	पश्यञ्	पश्यन्
५	८	स्पृशञ्	स्पृशन्
५	८	गच्छन्	गछन्
५	८	स्वपञ्	स्वपन्
५	९	वर्तेते	वर्त्तेते
५	११	बुद्ध्या	बुध्या
५	१२	निबद्ध्यते	निबध्यते
५	१४	प्रवर्तते	प्रवर्त्तते
५	१७	गच्छंति	गछंति
* ५	१९	येषां	एषां
५	२४	अधिगच्छति	आधिगछति
५	२६	वर्तते	वर्त्तते
५	२८	विगतेच्छा	विगतेछा
* ५	२८	मुक्त	युक्त
५	२९	ऋच्छति	ऋछति
६	६	वर्तेत	वर्त्तेते
६	६	शत्रुवत्	शतृवत्
६	१३	धारयञ्चलं	धारयंनचलं
६	१५	अधिगच्छति	अधिगछति
* ६	२० (द्वितीयार्ध)	यत्र	तत्र
६	२१	वेत्ति	वैत्ति
६	२१	तत्त्वतः	तत्वतः
६	२२	यस्मिँस्थितो	यस्मिन्स्थितो
६	२२	गुरुणा	गुरूणा
६	३१	वर्तमानो	वर्त्तमानो

६	३१	वर्तंते	वर्त्तंते
६	३७	गच्छति	गछति
६	३८	विभ्रष्टश्	विभ्रष्टः
६	३९	च्छेत्तुं	छेत्तुं
६	३९	च्छेत्ता	छेत्ता
६	४०	कृतॉंलोकान्	कृतॉंल्लोकान्
६	४४	अतिवर्तते	अतिवर्त्तते
७	१	तच्छृणु	तछृणु
७	३	तत्त्वतः	तत्वतः
७	७	इव	इवँ
७	१३	एभिःसर्वं	एभिसर्वं
७	२१	भक्तःश्रद्धया	भक्तश्रद्धया
७	२१	इच्छति	इछति
७	२६	वर्तमानानि	वर्त्तमानानि
७	२७	इच्छा	इछा
* ७	२८	अंतगतं	अंतर्गतं
७	२९	कर्म	कर्म्म
८	७	युद्धय	युध्य
८	११	इच्छंतो	इछंतो
८	१२	निरुध्य	निरुद्धय
* ८	१६	ब्रह्मभुवनात्	ब्रह्मभवनात्
८	२१	निवर्तंते	निवर्त्तंते
८	२४	गच्छंति	गछंति
८	२५	निवर्तते	निवर्त्तते
८	२६	आवर्तते	आवर्त्तते
९	२	कर्तुं	कर्त्तुं
९	३	निवर्तंते	निवर्त्तंते
९	४	मूर्तिना	मूर्त्तिना
९	१०	विपरिवर्तते	विपरिवर्त्तते
* ९	१३	आश्रिताः	आस्थिताः
९	१४	कीर्तयंतो	कीर्त्तयंतो
९	१८	भर्ता	भर्त्ता

* ९	२४	च्यवंति	चवंति
९	२६	प्रयच्छति	प्रयछति
९	३१	शश्वच्छांतिं	शश्वछांतिं
९	३१	निगच्छति	निगछति
१०	२	प्रभवं न	प्रभवन्न
१०	७	तत्त्वतः	तत्वतः
१०	८	प्रवर्तते	प्रवर्त्तते
१०	१८	जनार्दन	जनार्द्दन
१०	२१	०मरुतां	०म्मरुतां
* १०	००	२३ वा श्लोक	२२ वा आहे.
* १०	००	२२ वा श्लोक	२३ वा आहे.
,,	२७	उच्चैःश्रवसं	उच्चैश्रवसं
,,	२९	यमःसंयमतां	यमसंयमतां
,,	३४	कीर्तिः	कीर्त्तिः
,,	३४	० मेंधा	० म्मेंधा
,,	३६	सत्त्ववतां	सत्ववतां
,,	४१	सत्त्वं	सत्वं
,,	४१	अवगच्छ	अवगछ
११	२	श्रुतौ	शृतौ
,,	३	इच्छामि	इछामि
,,	४	तच्छक्यं	तछक्यं
,,	१७	नलार्क	नलार्क्क
* ,,	२०	रूपमिदं तवोग्रं	रूपमुग्रं तवेदं
* ,,	२२	त्वा	त्वां
,,	३१	इच्छामि	इछामि
,,	३२	समाहर्तुं	समाहर्त्तुं
,,	,,	ऋते	रुते
,,	,,	प्रत्यनीकेषु	प्रत्यनिकेषु
,,	३४	युद्धयस्व	युध्यस्व
,,	३५	एतच्छ्रुत्वा	एतछृत्वा
* ,,	४२	यच्चावहासार्थं	यच्चापिहासार्थं
* ,,	४३	पूज्यश्च	पूज्यस्य

* ११	४३	अप्रतिमप्रभाव	अप्रतिमप्रभावः
,,	४६	इच्छामि	इछामि
,,	,,	विश्वमूर्ते	विश्वमूर्त्ते
* ,,	५०	सौम्यवपुः	सौम्यवपूः
,,	५२	जनार्दन	जनार्द्दन
,,	५४	तत्त्वेन	तत्वेन
,,	५५	कर्मकृत्	कर्म्मकृत्
१२	२	अनिर्देश्यं	अनिर्द्देश्यं
,,	,,	ध्रुवं	ध्रुवं
,,	७	समुद्धर्ता	समुद्धर्त्ता
,,	९	इच्छ	इछ
,,	१०	कर्माणि	कर्म्माणि
,,	,,	कुर्वन्सिद्धिं	कुर्वंसिद्धिं
* ,,	११	अशक्तोसि	असक्तोसि
,,	१२	त्यागाच्छांतिः	त्यागाछांतिः
* ,,	१३	समदुःखसुखः क्षमी	समदुःखसुखक्षमी
,,	१५	मे	में

ज्यांच्या पाठीमागें नक्षत्राचें चिन्ह काढलें आहे त्यांखेरीज बाकीचे सर्व पाठभेद उच्चाराचे आहेत. सनक्षत्र पाठभेदांपैकीं हि बरेच पाठभेद उच्चाराचे च पाठभेद असावे, असें ह्मणतां येईल. उदाहरणार्थ, शी बद्दल शि, ये बद्दल ए, च्य बद्दल च. काशिराजः, एषां, चवंति, हे पाठभेद उच्चाराचे पाठभेद न समजले, तर ते स्वतंत्र पाठभेदांत गणले जातील. लेखकाला उच्चार करण्याची जी स्वभावसिद्ध व देशसिद्ध सवंय होती तिच्या अनुरोधानें त्यानें हे उच्चारपाठ दिले आहेत. ह्या उच्चारपाठांचें वर्गीकरण येणेंप्रमाणें करतां येतें.

[१] ऋ बद्दल रु. जसें, ऋते बद्दल रुते

[२] ए बद्दल ऍं. जसें, वेत्ति बद्दल वैत्ति

[३] निरनुनासिकाबद्दल सानुनासिक. जसें, इव बद्दल इवँ आणि मे बद्दल में

[४] स, श व क्ष ह्यांच्या पूर्वी विसर्गलोप. जसें, एभिसर्व, भक्त श्रद्धया, उच्चैश्रवस.

[५] रेफानंतर द्वित्त. जसें, कीर्त्ति, धर्म्म, कर्म्म, तैर्द्दत्तान्.
[६] च्य बद्दल च. जसें, चवंति
[७] च्छ बद्दल छ जसें, गछति
[८] द्ध बद्दल त्ध. जसें, योगात्धनंजय
[९] द्ध्य बद्दल ध्य. जसें, युध्य
[१०] ध्य बद्दल द्ध्य. जसें, युद्ध्यस्व
[११] ब बद्दल व. जसें, किल्विषं
[१२] श बद्दल ष. जसें, गुडाकेष:
[१३] श बद्दल स. जसें, अशक्तः बद्दल असक्तः
[१४] रु बद्दल ऋ. जसें, अशृ
[१५] ष बद्दल :. जसें दु:पूर
[१६] स बद्दल श. जसें, सृष्टं बद्दल शृष्टं
[१७] त्त्व बद्दल त्व. जसें, तत्त्व बद्दल तत्व
[१८] श्च बद्दल स्य. जसें, पूज्यश्च बद्दल पूज्यस्य

हे पाठभेद किंवा उच्चारभेद लेखकानें चुकून केले आहेत, असें नाहीं. त्याच्या वेळची व प्रांतातली सामान्य मंडळी जे उच्चार करीत, ते ह्या लेखकानें नमूद केले आहेत. मुकुंदराजी ज्ञानेश्वरींतील संस्कृत श्लोकांतल्या अक्षरांचे जे उच्चार वर नमूद केले आहेत, त्यावरून संस्कृत उच्चारांचा अपभ्रंश गोदावरीतीरीं शक १२०० च्या सुमारास कसा होत असे, तें कळण्याचें एक उत्कृष्ट साधन उपलब्ध झालें आहे.

ज्ञानेश्वरींत फारसी शद्ब नाहींत

६८ मुकुंदराजी ज्ञानेश्वरींत ह्मणजे कोणत्या हि ज्ञानेश्वरीच्या विश्वसनीय व अप्रक्षिप्त प्रतींत फारसी शब्द आढळत नाहींत. ज्ञानेश्वरी शक १२१२ त रचली गेली व त्यानंतर मुसलमानांचा महाराष्ट्राला स्पर्श झाला. तत्पूर्वी यद्यपि शंभर वर्षें ह्मणजे शक ११०० पासून नर्मदेपलीकडे मुसुलमानांचें राज्य सुरू झालें होतें, तत्रापि महाराष्ट्राला व मराठी भाषेला मुसुलमानी व फारसी शब्दांचा स्पर्श झाला नाहीं. तो शक १२०० नंतर पांच पन्नास वर्षांनीं मुसुलमानी अंमल जारी झाल्यावर

झाला. अर्थात्, ज्ञानेश्वरींत फारसी शब्द साहजिक च आढळत नाहींत. इंग्रजी भाषेच्या स्पर्शासंबंधानें असा च प्रकार झालेला आढळतो. बंगाल, मद्रास वगैरे देशांत यद्यपि इंग्रजांचा अंमल बसून पन्नास शंभर वर्षें लोटलीं, तत्रापि इंग्रजी शब्द मराठींत शक १७३९ नंतर येऊं लागले. तत्पूर्वी गोलंदाज, कडाबीन, पलटण, वगैरे कांहीं डच, फ्रेंच, पोर्तुगीज वगैरे लष्करी शब्द मराठींत आले, परंतु इंग्रजी शब्द आले नाहींत. कारण उघड आहे. मराठ्यांच्या लष्करांत ज्या खालच्या प्रतीच्या यूरोपियन शिपायांचा संबंध आला ते प्रथम प्रथम प्रायः पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच वगैरे असत, इंग्रज नसत. शक १२०० पूर्वी मुसुलमानी शिपायांचा प्रवेश कल्याणी येथील चालुक्यांच्या व देवगिरीच्या यादवांच्या सैन्यांत झाला असावा, असें ह्मणण्यास पुरावा आहे. शक १०५१ त लिहिलेल्या **अभिलषितार्थचिंतामणींत** आठ प्रकारचें सैन्य वर्णिलेलें आहे; त्यांत म्लेच्छ सैन्याचा उल्लेख आहे. म्लेच्छ ह्मणजे मुसुलमान. अर्थात्, कदाचित् कांहीं लष्करी शब्द मराठी भाषेंत शक १०५१ च्या सुमारास आले असण्याचा संभव आहे. खुद्द **अभिलषितार्थचिंतामणींत** च तेजी (घोडा) हा फारसी शब्द आला आहे. हिंगु, पोतास वगैरे यावनी शब्द ह्याच्या हि पूर्वी हिंदुस्थानांतील प्राकृत व अर्थात् संस्कृत भाषांत व्यापारसंबंधानें प्रचलित झाले होते. हा पोतास शब्द यावनी आहे, फारसी नाहीं; व हा फार प्राचीन कालापासून संस्कृत भाषेंत प्रविष्ट झाला आहे. तेव्हां हा पोतास शब्द ज्ञानेश्वरींत सांपडला असतां, तो फारसी ह्मणून गणण्यांत हाशील नाहीं. निशाण, दादर, वखार, मोहरें, हेवा वगैरे शब्द भिंगारकर यवनी ह्मणजे फारसी समजतात. परंतु, ते अस्सल मराठी आहेत. संस्कृत निःसाण ह्मणजे नगारा. ह्याचा मराठी अपभ्रंश निसाण, निशाण. हा पटहार्थक निशाण शब्द फारसी निशान (ध्वजपताका) शब्दासारखाच उच्चारांत आहे. परंतु, ह्या दोहोंत अर्थभेद आहे. मराठी निशाण ह्मणजे नगारा व फारसी निशान [ण] ह्मणजे ध्वजपताका. संस्कृत दरदर=प्राकृत दादर. दर=विवर. संस्कृत वर्षागृह=प्राकृत वखाअर=मराठी वखार. संस्कृत मुखहर=प्राकृत मुहअर=मराठी मोहर (रा, री, रें). संस्कृत ह्वान्=हिअवा=मराठी हेवा. हेवा=मनींची उत्कट ओढ. सारांश, ज्ञानेश्वरींत फारसी किंवा अरबी शब्द नाहींत.

६९ ज्याअर्थी मुकुंदराजी ज्ञानेश्वरींत फारसी शब्द नाहींत त्याअर्थी ज्ञानेश्वरकालीन ह्मणून नांवाजलेल्या कोणत्या हि अस्सल लेखांत प्राय: फारसी शब्द येणें दुर्मीळ आहे. तशांत, फारसी उभयान्वयी अव्ययें ज्या ज्ञानेश्वरकालीन ह्मणविणाऱ्या लेखांत येतील तो लेख अर्वाचीन ह्मणजे मुसुलमानी रियासतीतला बिनधोक समजावा. उदाहरणार्थ, भिंगारकरकृत "श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांचा कालनिर्णय व चरित्र" ह्या निबंधाच्या ६० व ६१ यां पृष्ठांवर दिलेलीं शक ११२९व शक ११३५ सालचीं दोन्हीं पत्रें अस्सल नसून बनावट आहेत. कारण त्या दोन्हीं लेखांत फारसी कीं हे उभयान्वयी अव्यय आलें आहे. फारसींत के असें उभयान्वयी अव्यय आहे त्याचे मराठी की, कीँ हें कीँ अव्यय रामदास व शिवाजी यांच्यानंतर मराठींत रूढ झालें. ज्ञानेश्वरकालीं व ज्ञानेश्वराच्या पूर्वी फारसी कीं किंवा इंग्रजी that या उभयान्वयी अव्ययाच्याबदला जे, जेँ असें उभयान्वयी अव्यय नियमानें योजीत. ह्या कीं खेरीज, भिंगारकरांच्या ह्या दोन्ही पत्रांत इतर आणीक अशीं शेकडों रूपें आहेत कीं त्यांच्यावरून ह्या पत्रांचा बनावटपणा स्पष्ट करून दाखवितां येईल. भिंगारकरच्या पत्रांतील हीं शेकडों रूपें आधुनिक व बनावट कां, हें नीट लक्ष्यांत येण्यास, मराठी भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण अथवा नुसतें ज्ञानेश्वरीचें व्याकरण चिकित्सक वाचकांपुढें मांडलें पाहिजे. मराठी भाषेचें हें ऐतिहासिक व्याकरण येथें च द्यावयाचें. परंतु, मराठी भाषेच्या स्थित्यंतरांची त्रोटक हकीकत व मुकुंदराजी पोथीचा तपशील देतां देतां च फार विस्तार झाला. सबब, ऐतिहासिक व्याकरण पुढील भागावर टाकणें अपरिहार्य आहे. तोंपर्यंत सरस्वतीमंदिरादिमासिकपुस्तकांतील मराठीच्या ऐतिहासिक व्याकरणावरील माझे निबंध जिज्ञासूनां एतत्प्रकरणीं बरेच उपयोगाचे होतील असें वाटतें.

७० ज्ञानेश्वरींत एकंदर जी ओवीसंख्या आहे तिचा सरासरीनें निम्मा भाग पहिल्या बारा अध्यायांत येतो; आणि बाकीचा निम्मा भाग राहिलेल्या सहा अध्यायांत येतो. प्रस्तुत पहिला खंड ह्या पहिल्या बारा अध्यायांचा आहे. ह्या खंडाला दुर्बोध शब्दांच्या अर्थांची याद दिली आहे.

७१ ज्ञानेश्वरांचें चारित्र, नाथपंथाची हकीकत, ज्ञानेश्वराचा वेदान्त, भक्तिमार्गाच्या अनादिसिद्ध व ऐतिहासिक परंपेरचें वर्णन, वगैरे अनेक विषयांवर बहुत विवेचन करण्यासारखें आहे. तें, ज्ञानेश्वरांचे इतर अस्सल जुने ग्रंथ मिळून छापण्याचा योग आल्यास, यथावकाश करतां येईल.

॥ नटकृततांडवविकटाः पंडितटीकाः स्फुरंति गीतायां ॥

॥ रंभालास्यविलासा जयति ज्ञानेश्वरीतासु ॥
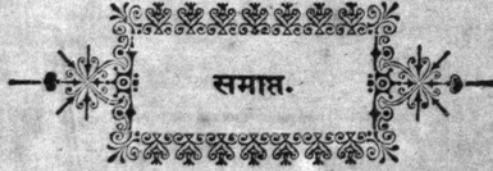
नि बुद्धि साधार्थे सात्त्विकी ॥३०॥ म्हणौनि अधिकारें मानलें । जें विधिचेनि ओघें आलें । तें एथ्याचि एकसलें । नि
त्यकर्म ॥६॥ तें सिआत्मप्राप्तिफल । दीठिस्तनि केवल । कीजे जैसें कांजल । सिंचिजत तताहानें ॥ ७॥ ये तुलें नितें कर्म
सांडीसय जन्मविषमा । करूनि देसुराम । मोक्षा सिद्ध ॥८॥ ऐसें वेंकर्म करी । तें तोललासंसारतें यसांडिला
करणीयतें आला । शुमुद्रमागा ॥१०॥ तें थजे । बुद्धी ऐसा । वली बांधे संरवसा । मोक्षु जेविलाऐसा । जो डोलस्थें ॥११॥
म्हणौनि श्रुतिचीमोंडली । स्तनिप्रवृत्तीतलिं । एकर्मिं बुउकली । धावी किंनां ॥२॥ त्यषाझीपाणीयें जीणें । का पुरीं प
डिलेयीप्रवाहतों । थंधरूपीं रातां किरणी । सूर्याचेनि ।३। नानापथ्यें सिंधुरवदलाहे । तरि रोगें दाटिलाही जियें ।
कीमी नाजीवाला होए । जलाचा जरि ॥४॥ वरितेयाजीविता । नाहिं जैसें अन्यथा । तेसीं कर्मा येया प्रवर्त्तता । जो
डे चिमोक्षु ॥५॥ हें कि रुजेयाक्रियेकडे । जें ज्ञान आथि वोरवडें । आणि करणी कुडें । ऐसें जाणा ॥६॥ जियें तिहिं का
म्यादिकें । संसारतय वाधकें । अकृत्यपणाचे आबुखे । पडिले जेयी ॥७॥ तियें कर्मिं अका यिं जन्ममर
णसतयीं । प्रवृत्तिफलें विंयीं । माशिलीचि ॥८॥ पैं गाआगी माझिनरिगवे । अथा विनघलवे । धगधगीतना
गवोश्रूलजे वि ॥९॥ की कालियाणाधुधुवातु । टेरवो निनपसरवेहातु । नवचवे रखोपेव्यांतु वाघाचियें ॥१०॥ तैसें
कर्म अकरणीय । देखौनि महाभय । उपजेनिःसंदेह । बुद्धिजेया ॥११॥ वाढिलें ताधौनि विरवें । तयजाणिजे मृ
त्यु न चुके । तेंविनिषेधिं केदेखा । बंधातें जो ॥१२॥ मगाबैंधुतयमरिपोतें । तियें निषेधीं प्राप्तिविनियो गुजाणे
निहलीं । कर्मीं विषे ॥१३॥ ऐसीं कार्याकार्यविवेकीं । जे प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गीं । रवराऊ डापारखी । जियापरी ॥१४॥ ते
सी कृत्याकृत्यशुद्धी । बुझेजे निरवधी । सात्विक म्हणिपे बुद्धी । ते गा जाण ॥१५॥ पार्थसमंत्र ... कार्यचाका

ज्ञानेश्वरी

श्रीमहागणपतये नमः ॥ ॐ नमो आद्या । वेदप्रतिपाद्या ।
जय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ॥ १ ॥
देवा तूं चि गणेशु । सकलार्थप्रकाशु ।
ह्मणे निवृत्तिदासु । अवधारिजो ॥ २ ॥
हें शब्दब्रह्म अशेष । ते चि मूर्ति सुरेख ।
जेथें वर्णवपु निर्दोष । मिरवत असे ॥ ३ ॥
स्मृति ते चि अवयव । रेखा अंगिकभाव ।
तेथ लावण्याची ठेव । अर्थशोभा ॥ ४ ॥
अष्टादश पुराणें । तिये चि मणिभूषणें ।
पदपद्धति खेवणें । प्रमेयरत्नाचीं ॥ ५ ॥
पद्यबंध नागर । तें चि । रंगाथिलें अंबर ।
जेथ साहित्य वाणें सपुर । उजळाचें ॥ ६ ॥
देखां काव्यनाटका । जिं निर्द्धारितां सकौतुका ।
तिया चि रुणुझुणिति क्षुद्रघंटिका । अर्थध्वनि ॥ ७ ॥
नाना प्रमेयाची पारि । निपुणपणें पांतां कुसरि ।
दीसति उचित पदें माझारि । रत्नें भलीं ॥ ८ ॥
तेथ व्यासादिकांचिया मती । चोखडेपणें झलकती ।
तिया मेखले मिरवती । पल्लवसडका ॥ ९ ॥
देखां षड्दर्शनें ह्मणिपति । ते चि भुजांची आकृति ।
ह्मणूनि विसंवादें धरिति । आयुधांतें ॥ १० ॥

तरि तर्कु तो चि परशु । नीति भेदुअंकुशु
वेदांत महारसु । मोदकु मिरवे ॥ ११ ॥
एकी हातीं दंतु । जो स्वभावता खंडितु ।
तो बौधमतसंकेतु । वार्त्तिकांचा ॥ १२ ॥
मग साहाजें सत्तर्कवादु । तो पद्मकरु वरदु ।
धर्मप्रतिष्ठा तो सिद्धु । अभयहस्तु ॥ १३ ॥
देखां विवेकवंतु विमलु । तो चि शुंडादंडु सरलु ।
जेथ परमानंदु केवलु । महासुखाचा ॥ १४ ॥
तरि संवादु तो चि दशनु । समताशुभ्रवर्णु ।
देवो उन्मेखुसूक्ष्मेक्षणु । विघ्नराजु ॥ १५ ॥
मज अवगमलिया दोन्हीं । मीमांसा श्रवणस्थानीं ।
बोधमदामृत मुनी । अलि सेविति ॥ १६ ॥
प्रमेयप्रवालसुप्रभ । द्वैताद्वैतनिकुंभ ।
सारिसे एकवटति ईभ । मस्तकावरि ॥ १७ ॥
उपरि दशोपनिषदें । जियें उदारें ज्ञानमकरंदें ।
तियें मुकुटीं कुसुमें सुगंधें । शोभते भलीं ॥ १८ ॥
अकार चरणयुगुल । उकार उदर विशाल ।
मकारु महामंडल । मस्तकाकारें ॥ १९ ॥
हे तिन्ही एकवटले । तेथ शब्दब्रह्म कवललें ।
तें मियां गुरुकृपा नमिलें । आदिबीज ॥ २० ॥
आतां, अभिनववाग्विलासिनी । जि चातुर्यकलाकामिनी ।
ते शारदा विश्वमोहिनी । नमिली मियां ॥ २१ ॥
मज हृदइं सद्गुरु । तेणें तारिलों संसारपुरु ।
ह्मणौनि विशेखें मती आदरु । विवेकावरि ॥ २२ ॥
जैसें डोलेयां अंजन भेटे । तें व्हलि दृष्टीसि पाटा फुटे ।
मग वास पाहिजे तेथ प्रकटे । महानिधि ॥ २३ ॥

कां चिंतामणि जालेयां हातीं । सदा विजयेपण मनोरथीं ।
तैसा पूर्णकाम निवृत्ती । ज्ञानदेउ॰ ह्मणे ॥ २४ ॥
जाणतेन गुरू भजिजे । जेणें कृतकार्या होईजे ।
जैसें मूळसिंचनिं साहाजें । निगति शाखापल्लव ॥ २५ ॥
कां तीर्थें जियें त्रिभुवनीं । तियें घडति समुद्रावगाहनीं ।
ना तरि अमृतरसास्वादनीं । रस सकळ ॥ २६ ॥
तैसा पुडुतीं पुडुतीं तो चि । मिया वंदिला श्रीगुरु चि ।
जो अभिलाखित मनोरथु चि । पुरविता ॥ २७ ॥
आतां अवधारा कथा गहन । जें कलाकौतुकां जन्मस्थान ।
किं अभिनव उद्यानवन । विवेकतरुचें ॥ २८ ॥
ना तरि सर्वसुखाची आदि । जे प्रमेयमहानिधि ।
नाना नवरससुधाब्धी । परिपूर्ण हा ॥ २९ ॥
किं परमधाम प्रकट । हें विद्यांचें मूळपीठ ।
शास्त्रजातां वसैठ । अशेषांचा ॥ ३० ॥
ना तरि सकळ धर्मांचें माहेर । सज्जानाचें जिव्हार ।
लावण्यरत्नभांडार । शारदेचें ॥ ३१ ॥
नाना कथारूपें भारती । प्रकटली असे त्रिजगती ।
आविष्करौनि महामती । व्यासाचिये ॥ ३२ ॥
ह्मणौनि महाकाव्याराउ॰ । ग्रंथुगरुवतिचा ठाउ॰ ।
एथौनि रसां जाला आहो । रसालपणांचा ॥ ३३ ॥
तेविं चि आइकां आणिक ही एक । एथौनि शब्दश्री भली शास्त्रिक ।
आणिक महाबोधीं कोवलिक । दुणावली ॥ ३४ ॥
एथ चातुर्य सिहाणें जालें । प्रेम रुचीसि आलें ।
आणि सौभाग्य पोखलें । सुखाचें एथ ॥ ३५ ॥
माधुर्यां मधुरता । शृंगारिं सुरेखता ।
रूढपण उचिता । दीसे भलें ॥ ३६ ॥

एथ कलाविदपण कलां । पुण्यासि प्रतापु आगला ।
ह्मणौनि जन्मेजयाचे अवलीला । दोष गेले ॥ ३७ ॥
आणि पांतां नावेक । रंगीं सुरंगतेचों आगलिक ।
गुणा सगुणपणाचें बीक । बहुवस एथें ॥ ३८ ॥
भानुचेंनि तेजें ढवललें । जैसें त्रैलोक्य दीसे उजललें ।
तैसें व्यासमती कवललें । सकल मिरवे ॥ ३९ ॥
कां सुक्षेत्रीं बीज घातलें । तें आपुल्यापरी विस्तारलें ।
तैसें भारतीं सुरवाडलें । अर्थजात ॥ ४० ॥
ना तरि नगरांतरीं वसिजे । तरि नागरां चि होईजे ।
तैसें व्यासोक्तितेजें । ढवललें सकल ॥ ४१ ॥
किं प्रथमवयसाकालीं । लावण्याची नव्हाली ।
प्रकटे जैसी आगली । अंगनाअंगीं ॥ ४२ ॥
ना तरि उद्यानीं माधवी घडे । तैं वनशोभेची खाणि उघडे ।
आदिलापासौनि अपाडें । जिया परीं ॥ ४३ ॥
नाना घनीभूत सुवर्ण । जैसें निहालितां साधारण ।
मग अलंकारीं बरवेपण । निवाडु दावी ॥ ४४ ॥
तैसें व्यासोक्ति अलंकरलें । आवडतें बरवेपण पातलें ।
तें जाणौनि चि काइ आश्रइलें । इतिहासीं ॥ ४५ ॥
नाना पुरतिये प्रतिष्ठेलागि । सानीव घरूनि आंगीं ।
पुराणें आख्यानरूपें जगीं । भारता आलीं ॥ ४६ ॥
ह्मणौनि भारतीं नाहीं । तें न्हवे चि लोकीं तिहीं ।
एणें कारणें ह्मणिपे पाहीं । व्यासोच्छिष्ट जगत्रय ॥ ४७ ॥
ऐसी सुरस जगीं कथा । जे जन्मभूमि परमार्था ।
मुनि सांघे नृपनाथा । जन्मेजया ॥ ४८ ॥
जे अद्वितीय उत्तम । पवित्रैक निरूपम ॥
परममंगल धाम । अवधारिजे ॥ ४९ ॥

आतां भारतकमलपरागु । गीताख्यु प्रसंगु ।
जो संवादला श्रीरंगु । अर्जुनेंसीं ॥ ५० ॥
ना तरी शब्द ब्रह्माब्धी । मथिलें व्यासबुद्धी ।
निवडलें निरवधी । नवनीत हें ॥ ५१ ॥
मग ज्ञानाग्निसंपर्कें । कडसिलें विवेकें ।
पदा आलें परिपाकें । आमोदासीं ॥ ५२ ॥
जें अपेक्षिजे विरक्तीं । अनुभविजे संतीं ।
सोहंभावें पारंगतीं । रमिजे जेथ ॥ ५३ ॥
जें आकर्णिजे भक्ति । आदिवंद्य त्रिजगती ।
ते भीष्मपर्वीं संगति । सांचिजैल ॥ ५४ ॥
जे भगवद्गीता ह्मणिजे । जे ब्रह्मेशानीं प्रसंसिजे ।
जे सनकादिकीं सेविजे । आदरेंसीं ॥ ५५ ॥
जैसें शारदियेचिये चंद्रकले । माझि अमृतकण कोवले ।
ते वेंचिति मनें मौआलें । चकोरतलगे ॥ ५६ ॥
तेयापरीं श्रोतां । अनुभवावी हे कथा ।
अति हलुवारपण चित्ता । आणूनियां ॥ ५७ ॥
हें शब्देंविण संवादिजे । इंद्रियां नेणतां भोगिजे ।
बोला आधीं झोंबिजे । प्रमेयासि ॥ ५८ ॥
जैसें भ्रमर परागु नेति । परि कमलदलें नेला नेणति ।
तैसी पारे आहे सेविती । ग्रंथीं इये ॥ ५९ ॥
कां आपुला ठाउ॰ न संडितां । आलंगिजे चंद्रु प्रकटतां ।
हा अनुरागु भोगितां । कुमुदिनी जाणें ॥ ६० ॥
ऐसेनि गंभीरपणें । थिरावलेनि अंतष्करणें ।
आथिला तो जाणे । मातु इये ॥ ६१ ॥
आहो अर्जुनाचिया पांती । जे परिसणेयां योग्य होंति ।
तिहिं कृपा करुनि संतीं । अवधान देयावें ॥ ६२ ॥

हें सलगी मियां ह्मणितलें । चरणा लागौनि विनविलें ।
प्रभू सखोल हृदय आपुलें । ह्मणोनियां ॥ ६३ ॥
जैसा स्वभावो मायेबापांचा । अपत्य बोले जऱ्हीं बोबडिया वाचा ।
तऱ्हीं अधिकाधिक तेयांचा । संतोखु चि आथि ॥ ६४ ॥
तैसा तुह्मीं मी अंगिकारिला । सज्जनीं आपुला ह्मणितला ।
तारि उणावो साहाजें उपसाहला । प्रार्थु काइ ॥ ६५ ॥
परि अपराधु तों आणिकु आहे । जें मीं गीतार्थु कळूं पाहें ।
तें अवधारां विनउं लाहें । ह्मणौनियां ॥ ६६ ॥
हें अनावरत विचारितां । वायां चि धिवंसा उपनला चित्ता ।
यऱ्हविं काइ भानुतेजीं खद्योता । शोभा आथि ॥ ६७ ॥
कां टिटिभु चांचुवेऱ्हीं । माप सुये सागरीं ।
मीं नेणतु तिया परीं । प्रवर्तें एथ ॥ ६८ ॥
आइकां आकाश गवसावें । तारि आणिक तैसें चि होआवें ।
ह्मणौनि अपाडु हें आघवें । निर्धारितां ॥ ६९ ॥
एया गीताशास्त्राची थोरी । स्वयं शंभु विवरी ।
जेथ भवानी प्रष्णु करी । चमत्कारौनि ॥ ७० ॥
तेथ हरु ह्मणे जेवि नेणिजे । देवी जैसें कां स्वरूप तूझें ।
हें नित्यनूतन देखिजे । गीतातत्त्व ॥ ७१ ॥
हा वेदार्थुसागरु । जेया निद्रिताचा घोरु ।
तो स्वयें सर्वेश्वरु । अनुवादला ॥ ७२ ॥
ऐसें जें अगाध । जेथ वेडावति वेद ।
तेथ अल्प मीं अतिमंद । काइ होयें ॥ ७३ ॥
हें अपार कैसें कवळावें । महातेज कवणें ढवळावें ।
गगन मुठी सुआवें । मशकें केवि ॥ ७४ ॥
परि एथ असे एकु आधारु । तेणें चि बोलें मीं सधरु ।
जें सानुकूल श्रीगुरू । ज्ञानदेओ ह्मणे ॥ ७५ ॥

यऱ्हवीं तऱ्हि मीं मूर्खु । जऱ्हैं जाला असे अविवेकु ।
तऱ्हीं संतकृपादीपकु । सोज्वळु असे ॥ ७६ ॥
लोहाचें कनक होये । हें परिसिं सामर्थ्य आहे ।
कां मृत ही जीवित लाहे । अमृतसिद्धी ॥ ७७ ॥
जरि प्रकटे सिद्धसरस्वती । तरि मुंकेयां आथि भारती ।
एथ वस्तुसामर्थ्यशक्ती । नवल काइ ॥ ७८ ॥
जेयातें कामधेनु ऐसी माये । तेयासि अप्राप्य काहीं आहे ।
ह्मणौनि मीं प्रवर्तौं लाहें । ग्रंथीं इये ॥ ७९ ॥
तऱ्हीं न्यून तें पुरतें । अधिक ही सरतें ।
करूनि घेयावें हें तुमतें । विनविलें मियां ॥ ८० ॥
आतां देइजे अवधान । तुह्मीं बोलविलां मीं बोलैन ।
जैसें चेष्टे सूत्राधीन । दारुयंत्र ॥ ८१ ॥
तैसा मी अनुगृहीतु । साधूचा निरोपितु ।
तो आपुला अलंकारितु । भलेतैसा ॥ ८२ ॥
तवं गुरु ह्मणति राहीं । हें तुज बोलावें न लगे काहीं ।
आतां ग्रंथा चित्त देइं । झडकरि गा ॥ ८३ ॥
एया बोला निवृत्तिदासु । पावौनि परम उल्हासु ।
ह्मणे परियसां मना अवकाशु । देउनियां ॥ ८४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

पुत्रस्नेहें मोहितु । धृतराष्ट्र असे पूसतु ।
सांगें संजया मातु । कुरुक्षेत्रिची ॥ ८५ ॥
जें धर्मालय ह्मणिजे । तेथ पांडव आणि माझे ।
गेले असति व्याजें । जूझाचेनि ॥ ८६ ॥

तरि ते चि येतुलां अवसरीं । काय कीजतसे येरएरीं ।
हें झडकरि कथन करीं । मजप्रति ॥ ८७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

तेव्हलि संजयो बोले । ह्मणे पांडवसैन्य उचललें ।
जैसें महाप्रलयीं पसरलें । कृतांतमुख ॥ ८८ ॥
तैसें तें घनदाट । उठावलें एकावट ।
जैसें उलंडलें कालकूट । धरी कवण ॥ ८९ ॥
ना तरि वडवानलु सांदुकला । प्रलयवातें पोखला ।
सागरु शोषूनि उधवला । अंबरासि ॥ ९० ॥
तैसें दल दुर्धर । नाना व्यूहीं परिकर ।
आवरलें भयासुर । तिये कालीं ॥ ९१ ॥
तें देखिलेयां दुर्योधनें । अव्हेरिलें कवणे मानें ।
जैसें न गणिजे पंचाननें । गजघटांतें ॥ ९२ ॥

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

मग द्रोणापासीं आला । तेयातें ह्मणे हा देखिला ।
कैसा दलभारु उचलला । पांडवांचा ॥ ९३ ॥
गिरिदुर्ग जैसें चालतें । तैसे विविध व्यूह भवंते ।
हे रचिले आहाति बुद्धिमंतें । द्रुपदकुमरें ॥ ९४ ॥
जो कां तुह्मीं सिक्षापिला । विद्येसि वसैठा केला ।
तेणें हा सैन्यें सिंधु पाखरिला । देख देख ॥ ९५ ॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

आणिक ही एथ असाधारण । जे शस्त्रास्त्रीं भले प्रवीण ।
ते क्षात्रधर्मीं निपुण । वीर आहाति ॥ ९६ ॥
बळें प्रौढी पौरुषें । जे भीमार्जुनासारिखे ।
ते सांघैन कवतिकें । प्रसंगें चि ॥ ९७ ॥
एथ युयुधानु सुभटु । आला असे विराटु ।
महारथी श्रेष्ठु । द्रुपदु वीरु ॥ ९८ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ।

चेकितानु धृष्टकेतु । काशीश्वरु विक्रांतु ।
उत्तमौजा नृपनाथु । शैब्यु देख ॥ ९९ ॥
हा कुंतिभोजु पाहे । एथ युधामन्यु आला आहे ।
आणि पुरुजितादि राये । सकळै जाणें ॥ १०० ॥

युधामन्युश्चविक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

हा सुभद्राहृदयनंदनु । जो अपरु नवा अर्जुनु ।
तो अभिमन्यु ह्मणे दुर्योधनु । देखैं द्रोणां ॥ १ ॥
आणिकही द्रौपदिकुमर । जे सकलही महारथी वीर ।
मीति नेणिजे अपार । मीनले असति ॥ २ ॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ॥
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

आतां आमचां दळीं नायक । जे रूढ वीर सैनिक ।

ते प्रसंगें आइक । सांघैन मी ॥ ३ ॥
उद्देशें एक दोनि । जाइजति बोलौनि ।
तुझीं आदिकरूनि । मुख्य जे जे ॥ ४ ॥

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

हा भीष्म गंगानंदनु । जो प्रतापतेजस्वीं भानु ।
रिपुगजपंचाननु । कर्ण वीरु ॥ ५ ॥
एकैकाचेनि मनोव्यापारें । हें विश्व होये संहरे ।
हा कृपाचार्यु न पुरे । एकलाचि ॥ ६ ॥
एथ विकर्ण वीरु आहे । हा अश्वत्थामा पैलु पाहे ।
जेयाचा आडदरु सदा वाहे । कृतांतु मनीं ॥ ७ ॥
समितिंजयो सौमदत्ति । ऐसे आणिकही बहुत असति ।
जेयांचेया बळाची मीती । धाता नेणें ॥ ८ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

जे शस्त्रविद्यापारंगत । मंत्रावतार मूर्त्त ।
हो काज अस्त्रजात । एथौनि रूढि ॥ ९ ॥
हे अप्रतिमल्ल जगीं । पुरता प्रतापु आंगीं ।
परि सर्वप्राणें मज चि लागि । आराइले ॥ ११० ॥
पतिव्रतेचें हृदय जैसें । पतीवांचौनि न स्पर्शे ।
मी सर्वस्व ययां तैसें । सूभटांसि ॥ ११ ॥
आमचेया काजाचेनि पाडें । देखति आपुलें जीवित थोडें ।
ऐसे निरवधि चोखडे । स्वामिभक्ती ॥ १२ ॥
जूझती कुलकेणी जाणति । कळे कीर्तिसिं जींति ।

हें बहु असो क्षात्रवृत्ती । एथौनियां ॥ १३ ॥
ऐसे सर्वै परीं पुरते । वीर दळि आमतें ।
आतां काइ गणूं ययांतें । अपार हे ॥ १४ ॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

वरि क्षेत्रियांमाजि श्रेष्ठु । जो जगजेठी जगीं सुभटु ।
तेया दळवैपणाचा पाटु । भीष्मासि पैं ॥ १५ ॥
आतां ययाचेनि वळें गवसलें । हें दुर्ग जैसें पन्नासिलें ।
एणें मानें थेंकुलें । लोकत्रय ॥ १६ ॥
आदि चि समुद्र काइ । तेथ दुवाडपण कवणा नाहीं ।
मग वडवानळु तैसेयाही । विरजा जैसा ॥ १७ ॥
ना तरि प्रळयवन्हि महावातु । एयां दोघां जैसा सांघातु ।
तैसा हा गंगासूतु । सेनापति ॥ १८ ॥
आतां येणेंसीं कवण भीडे । हें पांडवसैन्य कीरु थेकुडें ।
ऊ्इचिलें अपाडें । दीसतसे ॥ १९ ॥
वरि भीमसेनु बेंथु । तो जालासे सेनानाथु ।
ऐसें बोलौनि मातु । सांडिली तेणें ॥ १२० ॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

मग पुनरपि काई बोले । सकळां सैनिकांतें म्हणितलें ।
आतां दळभार आपुलाले । सारिसे करा ॥ २१ ॥
जेयां जिया अक्षौहिणी । तेणें तिया आरणीं ।
वरगण कवणा कवणी । महारथीयां ॥ २२ ॥
तेणें तें आवरिजे । भीष्मातळिं राहिजे ।

म्हणे द्रोणातें परिसिजे । तुम्हीं सकळीं ॥ २३ ॥
हा चि येकु रक्षावा । मी तैसा देखावा ।
एणें दळभारु आघवा । साचु आमचा ॥ २४ ॥

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

एया रायाचेंया बोला । सेनापति संतोखला ।
मग तेणें केला । सिंहनादु ॥ २५ ॥
तो गाजतसे अद्भुतु । तिहिं लोकां आंतु ।
प्रतिध्वनि न समातु । उपजतसे ॥ २६ ॥
तेया चि तुलिगासवें । वीरवृत्तिचेनि थावें ।
दिव्य शंखु भीष्मदेवें । आस्फुरिला ॥ २७ ॥
ते दोन्ही नाद मीनले । तेथ त्रैलोक्य बधिर जालें ।
जैसें आकाश कां पडिलें । तूटोनियां ॥ २८ ॥
घडघडीत अंबर । उचंबळत सागर ।
क्षोभलें चराचर । कांपत असे ॥ २९ ॥
तेणें महाघोषगजरें । दुमुदुमिति गिरिदरें ।
तवं दळामाझि रणतुरें । आस्फालिलीं ॥ १३० ॥

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

उदंडें सैंघ वाजते । भयानकें खांखांतें ।
महाप्रलयो जेथें । धाकडांसि ॥ ३१ ॥
तेथ भेडांची कवणि मातु । काचेयां केरु फीटतु ।
जेणें दचकला कृतांतु । आंग नेघे ॥ ३२ ॥
भेरी निशाण मादळ । शंख टीविला भोंगळ ।

आणि भासुर रणकोल्हाळ । सूभटांचे ॥ ३३ ॥
आवेसें भुजा आत्राटिति । विसणैले हाका देंति ।
जेथ महामद भद्रजाति । धरति ना ॥ ३४ ॥
एकां उभेयां चि प्राण गेले । चांगाचे दांत बैसले ।
बिरिदांचे दादुले जाले । हीवां ऐसे ॥ ३५ ॥
ऐसा अद्भुतु तुरबंबाळु । आइकौनि ब्रह्मा व्याकुळु ।
देव ह्मणति प्रलयकाळु । होईल हा ॥ ३६ ॥
ऐसी स्वर्गी मातु । देखौनि तो आकांतु ।
तवं पांडवदळा आंतु । काइ जालें ॥ ३७ ॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

हों काज सार विजयाचें । किं तें भांडार महातेजाचें ।
जेथ गरुडाचिये जावळिचे । कांतले च्यान्ही ॥ ३८ ॥
किं पाखांचा मेरु जैसा । रहवरु मिरवत तैसा ।
तेजें कोंधाटलिया दिशा । जेयाचेनि ॥ ३९ ॥
जेथ अश्ववाहकु आपण । वैकुंठीचा राणा जाण ।
तेया रथाचे गुण । काइ वर्णूं ॥ १४० ॥
ध्वजेवरि वानरु । तो मूर्त्तिमंतु शंकरु ।
सारथ्यीं शार्ङ्गधरु । अर्जुनेंसीं ॥ ४१ ॥
देखा नवल तेया प्रभूचें । अद्भुत प्रेम भक्ताचें ।
जें सारथ्य पार्थाचें । कारितु असे ॥ ४२ ॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

पाइकु पाठिंसि घातला । आपण पुढां राहिला ।

तेणें पांचजन्यु आस्फुरिला । अवलीला चि ॥ ४३ ॥
परि तो महाघोषु थोरु । गाजतसे गहीरु ।
जैसा उदैला दिनकरु । लोपी नक्षत्रांतें ॥ ४४ ॥
तैसे तुरबंबाल भवंते । जे कौरवदलिं गाजत होते ।
ते हारपौनि नेणों केउते । गेले तेथ ॥ ४५ ॥
तैसा चि देखैं एरें । निनादें अति गहिरें ।
देवदत्तु धनुर्धरें । आस्फुरिला ॥ ४६ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

ते दोन्हीं शब्द अचाट । मीनले एकावट ।
तेथ ब्रह्मकटाहो शतकूट । हो पांत असे ॥ ४७ ॥
तवं भीमसेनु विसाणैला । जैसा महाकालु खवलला ।
तेणें पौंड्रु आत्राटिला । महाशंखु ॥ ४८ ॥
तो महाप्रलइं जलधरु । तैसा घडघडिला गहिरु ।
तवं अनंतविजयो युधिष्ठिरु । आपूरिता जाला ॥ ४९ ॥
नकुळें सुघोषु । सहदेवें मणिपुष्पकु ।
तेणें नादें अंतकु । गजबजला ॥ १५० ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

तेथ भूपति होते आणिक । द्रुपदद्रौपदादिक ।
हा काशीपति देख । महाबाहु ॥ ५१ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥

एथ अर्जुनाचा सुतु । सात्यकी अपराजितु ।
धृष्टद्युम्नु नृपनाथु । शिखंडी हान ॥ ५२ ॥
विराटादिक नृपवर । जे सैनीक मुख्य वीर ।
तिहीं नाना शंख निरंतर । आस्फुरिले ॥ ५३ ॥

स घोषो धार्त्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

तेणें महाघोषनिर्घातें । शेषकूर्म अवचिते ।
गजबजौनि भारातें । सांडूं पांति ॥ ५४ ॥
तेथ तीन्ही लोक डंडलित । मेरुमंदार आंदोलत ।
समुद्रजल उसलत । आकाशवेन्ही ॥ ५५ ॥
पृथिवीतल उलंडों पांत । आकाश असे अडदरत ।
तेथ रासौभा होंत । नक्षत्रांचा ॥ ५६ ॥
गेली रे सृष्टि गेली । देवां मोकळवांदि जाली ।
ऐसी एकताली पीटली । सत्यलोकिं ॥ ५७ ॥
दिहा चि दीनु थोंकला । जैसा प्रलयदीपु माल्हवला ।
तेंथ हाहाकारु उठिला । तिहीं लोकिं ॥ ५८ ॥
तवं आदिपुरुखु विस्मितु । ह्मणे झनें होये अंतु ।
मग लोपिला अद्भुतु । संभ्रमु तो ॥ ५९ ॥
ह्मणोनि विश्व संवरलें । यऱ्हविं युगांत होतें ओडवलें ।
जेथ महाशंख आपूरिले । कृष्णादिकीं ॥ १६० ॥
तो घोषु तरि उपसंहरला । परि पडिसादा होउनि राहिला ।
तेणें दलभारु विध्वंसिला । कौरवांचा ॥ ६१ ॥
जैसा सींहु गजघंटा आंतु । संचरे लीला विदारतु ।
तैसा हृदयातें भेदितु । वीरांचेयां ॥ ६२ ॥
तो गाजत जवं आइकति । तवं उभेयां चि हियें घालिति ।

एक एकातें ह्मणति । सावध रे ॥ ६३ ॥
तेथ बळें प्रौढी पुरते । जे महारथी वीर होते ।
तिहिं पुनरपि दळाते । आवरिलें ॥ ६४ ॥
मग सरिसेपणें उठावले । दुणावटौनि उचलले ।
तेया दंडी क्षोभलें । लोकत्रय ॥ ६५ ॥
तेथ बाणवारि धनुर्धर । वरिषताति निरंतर ।
जैसे प्रळयांतीं जळधर । अनिवार कां ॥ ६६ ॥

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्त्तराष्ट्रान्कपि ध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

तें देखिलेयां अर्जुनें । संतोखु घेउनि मनें ।
मग संभ्रमें सैन्यें । अवलोकित असे ॥ ६७ ॥
तवं संग्रामीं सज्ज जाले । सकळ कौरव देखिले ।
मग लीळा धनुष उचलिलें । पांडुकुमरें ॥ ६८ ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

तेन्हलिं ह्मणतसे देवा । आतां झडकारि रथु पेलावा ।
नेउनि मध्यें घालावा । दोहीं दळां ॥ ६९ ॥

यावदेतान्निरीक्ष्येऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

जव मीं नाव येक । हे सकळै वीर सैनिक ।
निहाळीन अशेख । झुझते जे ॥ १७० ॥
एथ आले असति आघवे । परि मियां कवणेंसीं झुझावें ।
हें रणीं लागे पहावें । ह्मणौनियां ॥ ७१ ॥

योत्स्यमानानवेक्ष्येऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

बहुत करुनि कौरव । हे आतुर दुःस्वभाव ।
वांठिवांविण हांवे । बांधति जुझीं ॥ ७२ ॥
जुझाची आवडि धरति । परि संग्रामीं धीर न्हवति ।
हें सांघौनि रायाप्रति । काइ संजयो ह्मणे ॥ ७३ ॥

संजय उवाच

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

आइका अर्जुनु इतुकें बोलिला । तवं कृष्णें रथु पेलिला ।
दोहों सैन्यामाझि केला । उभा तेणें ॥ ७४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥

जेथ भीष्मद्रोणादिक । जवळिकेचि संमुख ।
पृथिवीपति आणिक । बहुत आहाति ॥ ७५ ॥
तेथ थीरु करुनि रथु । अर्जुनु असे पांतु ।
तो दळभारु समस्तु । संभ्रमेंसीं ॥ ७६ ॥
मग ह्मणे देख देख । हे गोत्रगुरु अशेष ।
तवं कृष्णा मनीं नावेक । विस्मो जाला ॥ ७७ ॥
तो आपणपेंयां आपण ह्मणे । एथ काइ कवण जाणे ।
हें मनीं धरिलें एणें । परि कांहीं असे ॥ ७८ ॥
ऐसी पुढील से घेतु । तो साहाजें जाणे हृदयस्थु ।
परि उगाचि असे निवातु । तिये वेळे ॥ ७९ ॥

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥

तवं तेथ पार्थु सकल । पितृ पितामह केवल ।
गुरु बंधु मातुल । देखता जाला ॥ १८० ॥
इष्ट मित्र आपुले । कुमर हान देखिले ।
शाळक असति आले । तेयामाझि ॥ ८१ ॥

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥ २७ ॥

सुहृद हान ससुरे । आणिक ही सखे सोयरे ।
कुमर पौत्र धनुर्धरें । देखिले तेथ ॥ ८२ ॥
जेयां उपकार होंते केले । जे आपदीं होंते रक्षिले ।
हें असो वडिल धाकुले । आदि करुनि ॥ ८३ ॥
ऐसें गोत्र चि दोहीं दलीं । उद्यत जालें असे कली ।
तें अर्जुनें तिये कालीं । अवलोकिलें ॥ ८४ ॥

कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

अर्जुन उवाच ॥

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥

एथे मनीं गजबज आली । आपैसी कृपा आली ।
तेणें अपमानें निगाली । वीरवृत्ति ॥ ८५ ॥
जिये उत्तमे कुळिंचिया होंति । आणि गुणलावण्यें आथि ।
तिया आणिकीतें न साहाति । सुतेजपणें ॥ ८६ ॥
नविये आवडियेनि भरें । कामिकु निज वनिता विसरे ।
मग पाडेंविण अनुसरे । भ्रमला जैसा ॥ ८७ ॥

कां तपोबळें रिद्धि । पातलेयां अंशु बुद्धी ।
मग विरगतां सिद्धि । आठवेना ॥ ८८ ॥
तैसें अर्जुना तेथ जालें । जें असतें पौरुष धाडिलें ।
जें अंतष्करण दीन्हलें । कारुण्यासि ॥ ८९. ॥
देखां मंत्रज्ञु बरळु जाये । तेथ कां जैसा संचारु होये ।
तैसा तो धनुर्धरु महामोहें । आकळिला ॥ १९.० ॥
ह्मणौनि असला धीरु गेला । हृदयासि द्राउ आला ।
जैसा चंद्रकळा सीतला । सोमकांतु ॥ ९.१ ॥
तिया परीं पार्थु । अति स्नेहें मोहितु ।
मग सखेदु असे बोलतु । अच्युतेंसीं ॥ ९.२ ॥
तो ह्मणे अवधारीं देवा । मियां पाहिला हा मेळावा ।
तंव गोत्रवर्गु आघवा । देखिला एथ ॥ ९.३ ॥
हे संग्रामीं अति उदित । जाले असति कौरु समस्त ।
पारि आपणयां उचित । केवि होये ॥ ९.४ ॥
येणें नावें चि नेणों काइ । मज आपणपें सर्वथा नाहीं ।
मनो बुद्धि ठांइ । थीरु न्हवे ॥ ९.५ ॥

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥

देखैं देह कांपत । तोंड असे कोरडें होंत ।
विकलता उपजत । गात्रांसि ॥ ९६ ॥
सर्वांगा कांटाला आला । अति संतापु उपनला ।
[illegible] हातु गेला । गांडिवाचा ॥ ९.७ ॥

गाण्डीवं स्रंसते [illegible]
न च [illegible]वस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ [illegible] ॥

तै न धरत निसुटलें । परि नेणे चि हातौनि पडिलें ।
ऐसें हृदय असें व्यापलें । मोहें तेणें ॥ ९८ ॥
जें वज्रापासौनि कठिन । दुर्द्धर अति दारुण ।
तेयाहीहूनि असाधारण । हें स्नेहनवळ ॥ ९९ ॥
जेणें शंकरु रणीं जींतिला । कृतांतु आंकणा घातला ।
तो अर्जुनु मोहें कवलिला । क्षणामाझि ॥ २०० ॥
जैसें भ्रमरु तरि भेदी कोडें । भलेतैसें काष्ट कोरडें ।
परि कलिकेमाझि सांपडे । कोवलिये ॥ १ ॥
तेंथ उत्तीर्ण होये प्राणें । परि तें कमलदल चीरूं नेणे ।
ऐसें कठिन कोवलेपणें । स्नेह देखां ॥ २ ॥
हे आदिपुरुषाची माया । ब्रह्मेयाहीं नेये चि आया ।
ह्मणौनि भुलविला आइकें राया । संजयो ह्मणे ॥ ३ ॥
अवधारीं मग तो अर्जुनु । देखौनि सकलु स्वजनु ।
विसरला अभिमानु । संग्रामिचा ॥ ४ ॥
कैसी नेणों सदयता । उपनली असे चित्ता ।
मग ह्मणे कृष्णा आतां । नसिजे एथ ॥ ५ ॥
माझें अतिशयें मन व्याकुल । हींतसे वाचा वरल ।
जें वधावे हे सकल । एणें नावें ॥ ६ ॥

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

एयां कौरवां वरिवावें । तरि युधिष्ठिरादिक कां नेघावे ।
हे येरयेरै आववे । गोत्र आमुचें ॥ ७ ॥
ह्मणौनि जळो हें जूझ । प्रत्यया नेये मज ।
एणें काइ काज । महापापें ॥ ८ ॥
देवा बहुतीं परीं पांतां । एथ उपखटें होईल जूझतां ।
नर काहीं एक सुकवितां । लाभु आथि ॥ ९ ॥

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

तिया विजयवृत्ती काहीं । मज सर्वथा काज नाहीं ।
एथ राज्य तरि काइ । हें पाउनियां ॥ २१० ॥

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥

एयां सकळतिं वधावें । मग जे भोग भोगावे ।
जळतु ते आघवे । पार्थु ह्मणे ॥ ११ ॥
तेणें सुखेंविण जें होइल । तें भलेतें वर साहिजैल ।
वरि जीवित ही शेवीं जाइल । एथ देवा ॥ १२ ॥
परि यांसि घातु कीजे । मग आपण राज्य भोगिजे ।
हें स्वप्नीं ही मन माझें । करूं न शके ॥ १३ ॥
तरि आह्मीं कां जन्मावें । कवणालागि जियावें ।
जें वडिलां येयां चिंतावें । विरुं मनीं ॥ १४ ॥
पुत्रातें इछी कुळ । तेयाचें काइ हें चि फळ ।
जें निर्दळिजे केवळ । गोत्र आपुलें ॥ १५ ॥
हें मनीं चि केवि धरिजे । आपण वज्राचेयां बोलिजे ।
वर घडे तरि कीजे । भलें एयां ॥ १६ ॥
आह्मीं जें जें जोडावें । तें समस्तीं इहीं भोगावें ।
हें जिवित ही उपकरावें । काजीं यांचां ॥ १७ ॥
आह्मीं दिगंतिचे भूपाळ । विभांडूनि सकळ ।
संतोषविजे कुळ । आपुलें जें ॥ १८ ॥
ते चि हे समस्त । परि कैसें कर्म विपरीत ।
जें पातले असती उद्यत । जूझावेया ॥ १९ ॥
आंतौरिया कुमरें । सांडुनियां भांडारें ।

शस्त्रासी जिव्हारें । आरोपुनि ॥ २२० ॥
ऐसेयातें कैसेनि मारूं । कवणावरि शस्त्र धरुं ।
निज हृदया करुं । भेदु केवि ॥ २१ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः शालाः संबन्धिनस्तथा ॥ ३४ ।

हे नेणसि तूं कवण । तरि पैल पैं भीष्मद्रोण ।
जेयांचे उपकार असाधारण । आह्मां बहुत ॥ २२ ॥
एथ शालक ससुरे मातुल । आणि बंधु किर हे सकळ ।
पुत्र नातू केवल । इष्ट असति ॥ २३ ॥
अवधारीं अति जवळिकेचे । हे सकल ही सोइरे आमचे ।
ह्मणौनि दोषु आथि त्राचे । एणें नात्रें ॥ २४ ॥

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

हे वर भलेतें करितु । आतां चि एथ मारितु ।
परि आपण मनें घातु । न चिंतावा ॥ २५ ॥
त्रैलोकिचें अनकळित । जऱ्हैं राज्य जोडैल एथ ।
तऱ्हैं हें अनुचित । नाचरें मीं ॥ २६ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

जरि आजि एथ ऐसें कीजे । तरि कवणाचां मनीं उरिजे ।
सांघैं मुख केवि पाहिजे । तूझें कृष्णा ॥ २७ ॥
जरि वधु करूं गोत्राचा । तरि वसैठा होइन दोषांचा ।
मग जोडलासि तूं हातिचा । दूरि होसी ॥ २८ ॥

कुलहरणी पातकें । तियें आंगीं जडति अशेषें ।
तेन्हलि तूं कवणें कें । देखावासि ॥ २९ ॥
जैसा उद्यानामाजि अनलु । संचरला देखौनि प्रबळु ।
क्षणु एकु कोकिळु । स्थिर न्हवे ॥ ३० ॥
कां सकर्दमु सरोवरु । अवलोकुनियां चकोरु ।
न सेवितु अन्हेरु । करुनि निगे ॥ ३१ ॥
तिया परीं तूं देवा । मग झांकडं नैयेसि मावा ।
जारि पुण्याचा ओलावा । नाशिजैल ॥ ३२ ॥

तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्त्तराष्ट्रान्सबांधवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

ह्मणौनि मीं हें न करीं । इये संग्रामीं शस्त्र न धरीं ।
हें कीडाल बहुती परीं । दीसततसे ॥ ३३ ॥
तुजसिं अंतराऊ होइल । मग सांघैं आमचें काइ उरैल ।
तेणें दुःखें चि हियें फूटैल । तुआंविण ॥ ३४ ॥
ह्मणौनि कौरव हे वधिजति । मग आह्मीं भोग भोगिजति ।
हे असो मातु अघडती । अर्जुनु ह्मणे ॥ ३५ ॥

यद्यप्येते न पश्यंति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहेच पातकम् ॥ ३८ ॥

हे अभिमानमदें भूलले । जन्हीं पा संग्रामा आले ।
तन्हीं आह्मीं हित आपुलें । जाणावें लागे ॥ ३६ ॥
मार्गे चि चालतां । पुढां सिंहु दीसे अवचिता ।
तो चूके तवांरि चुकवितां । वांचिजे कीं ॥ ३७ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुं ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

हें ऐसें कैसें करावें । जें आपुले आपण मारावें ।
जाणतां केवि सेवावें । काल्कूट ॥ ३८ ॥
आंतौं असता प्रकाशु सांडावा । मग अंधकूपु आश्रावा ।
तरि तेथें कवणु देवा । लाभु सांघें ॥ ३९ ॥
कां समोर आगि देखौनि । जरि न वचिजे चि ऊसंडुनि ।
तरि क्षणा येका कवलुनि । जाळूं शके ॥ २४० ॥
तैसे दोख हे मूर्त्त । आंगिं वाजों असति पांत ।
हें जाणतां केवि एथ । प्रवर्त्तावें ॥ ४१ ॥

कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कुत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

जैसें काष्टें काष्ट मथिंजे । तेथ वन्हि एकु उपजे ।
तेणें काष्टजात जाळिजे । प्रज्वलेनि ॥ ४२ ॥
तैसें गोत्रिं चि परस्परें । जरि वधु घडे मत्सरें ।
तरि तेणें दोषें महाघोरें । कुल चि नशे ॥ ४३ ॥
ह्मणौनु एणें पापें । वंशजधर्म लोपे ।
मग अधर्म चि आरोपे । कुलामाजि ॥ ४४ ॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

तेथ सारासार न विचारावें । कव्हणें काइ आचरावें ।
जेणें विधिनिषेध आघवे । पारुखति ॥ ४५ ॥
असता दीपु धवडिजे । मग अंधकारिं राहाटिजे ।
तरि उजू चि आडलिजे । जेया परी ॥ ४६ ॥
तैसा कुळीं क्षयो होये । तेव्हांळूं आदिधर्मु जाए ।
मग आन काहीं आहे । पापावांचौनि ॥ ४७ ॥

जैं यमनियम टकति । तैं इंद्रियें सैरा विचरति ।
ह्मणौनि व्यभिचार घडति । कुलस्त्रियां ॥ २४८ ॥
उत्तम अधमीं संचरति । वर्णावर्ण मिसलति ।
तेथ समूल उपडति । जातिधर्मे ॥ ४९ ॥
जैसें चोहटांचेया बली । पांवति सैरा काउलीं ।
तैसीं महापापें कुळिं । प्रविशति ॥ २५० ॥

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्यच ।
पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

मग कुळा तेया अशेखा । आणिक कुलघातकां ।
एरएरां नरका । जाणें आथि ॥ ५१ ॥
देखैं वंशवृद्धि समस्त । इया परी होए पतित ।
मगं उग्वंडति स्वर्गस्थ । पूर्वपुरुष ॥ ५२ ॥
जेथ नित्यादि क्रिया टके । नैमित्तिक कर्म पारुखे ।
तेथ कव्हणा तिळोदकें । कवण अर्पी ॥ ५३ ॥
तरि पितर काइ करिति । कैसेनि स्वर्गीं वसति ।
ह्मणौनि ते हीं येंति । कुळापासिं ॥ ५४ ॥
जैसा नखाग्रि व्यालु लागे । तो शिखांत पावे वेगें ।
तेविं आब्रह्म कुळ आघवें । आप्लविजे ॥ ५५ ॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयं ।
यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

देवा अवधारा आणिक एक । एथ वडे महापातक ।

जें संगदोषें हें लौकिक । भ्रंश पावे ॥ ५६ ॥
जैसा घरिं आपुलां । वानिवसें वन्हि लागला ।
तो आणिकां हीं पाजलला । जालौनि घली ॥ ५७ ॥
तैसिया तिया कुलसंगती । जे जे लोक प्रवर्त्तति ।
ते हिं बाधा पावति । निमित्तें एणें ॥ ५८ ॥
तैसें नाना दोषीं संकुल । अर्जुनु ह्मणे तें कुल ।
महाघोर केवल । निरय भोगी ॥ ५९ ॥
पडलेयां तिये ठांइं । कल्पांतीं हीं उगंडु नाहिं ।
एसणें पतन कुलक्षयिं । अर्जुनु ह्मणे ॥ २६० ॥
देवा हें विविध आइकिजे । परि अझुइंवरि त्रास नुपजे ।
हियें वज्राचें हें काइ कीजे । अवधारीं पां ॥ ६१ ॥
अपेक्षिजे राज्यसुख । जेयालागिं तें तवं क्षणिक ।
ऐसें जाणतां हीं दोख । अव्हेरुं ना ॥ ६२ ॥
जें हे वडिल सकल आपुले । वधावेयां दीठि सूदले ।
सांघैं घां काइ थेकुलें । घडलें आह्मां ॥ ६३ ॥

यदिमामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्त्तराष्ट्रा रणे हन्यु स्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

आतां इयावेन्हि जें जिआवें । तेयापासौनि हें बरवें ।
जें शस्त्रें संडौनु साहावे । घाण एयांचे ॥ ६४ ॥
इयावेन्हि होए जेतुकें । तें मरण हीं वर नीकें ।
परि एणें कल्मषें । चाड नाहीं ॥ ६५ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥

ऐसें तिये अवसरीं । अर्जुनु बोलिला समरीं ।
संजयो ह्मणे अवधारीं । धृतराष्ट्रातें ॥ ६६ ॥
मग अत्यंत उद्वेगला । नधरे गहिंवर आला ।
तेथ उडी घातली खाला । रथौनियां ॥ ६७ ॥
जैसा राजकुमरु पदच्युतु । सर्वथा होये उपहतु ।
कां रवि राहुग्रस्तु । प्रभाहीनु ॥ ६८ ॥
ना तरि महासिद्धिसंभ्रमें । जींतला तापसु भ्रमें ।
मग आकळूनि कामें । दीनु कीजे ॥ ६९ ॥
तैसा तो धनुर्द्धरु । अत्यंत दुःखें जर्जरु ।
दीसे तेथ राहवरु । त्यजिला तेणें ॥ २७० ॥
मग धनुष्यबाण सांडिले । नधरत अश्रुपात आले ।
ऐसें आइकैं लेथ वर्त्तलें । संजयो ह्मणे ॥ ७१ ॥
आतां यावरि वैकुंठनाथ । देखौनि सखेदु पार्थ ।
कवणी परी परमार्थ । निरोपील ॥ ७२ ॥
ते सविस्तर पुढां कथा । अति सकौतुक आइकतां ।
जें ज्ञानदेउ ह्मणैल आतां । निवृत्तिदासु ॥ २७३ ॥

ॐतत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ व्याख्यानमिदं ॥

ज्ञानेश्वरी

अध्याय दुसरा

सञ्जय उवाच ॥

> **तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं ।**
> **विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥**

मग संजयो ह्मणे रायातें । आइकैं तो पार्थु तेथें ।
शोकाकुलित रुदनातें । करीतु असे ॥ १ ॥
तें कुळ देखौनि समस्त । स्नेह उपनलें अद्भुत ।
तेणें द्रवलें असे चित्त । कवणी परी ॥ २ ॥
जैसें लवण जळें झळंबलें । ना तरि अभ्र वातें हालें ।
तैसें सधिर परि विरालें । हृदय तेयाचें ॥ ३ ॥
ह्मणुनि कृपा आकलिला । दीसतसे अति कोमाइला ।
जैसा कर्दमीं रूतला । राजहंसु ॥ ४ ॥
तिया परी तो पांडुकुमरु । महामोहें निर्भरु ।
तें देखौनि सारंगधरु । काये बोले ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

> **कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितं**
> **अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥**

ह्मणे अर्जुना आदिं पाहिं । तुज उचित काय इयें ठांइं ।
तूं कवणु हें काइ । करीतु आहासि ॥ ६ ॥
तुज सांघैं काय जालें । कवण उणें आलें ।
करितां काइ ठेलें । खेदु काइसा ॥ ७ ॥
तूं अनुचिता चित्त नेंदिसी । धीरु कहिं न संडिसि ।
तूझेनि नावें आपेसिं । दिशा लंघी ॥ ८ ॥
तूं शूरवृत्तिचा ठाउ । क्षत्रियांमाझि राउ ।
तूझेया लाठेपणाचा आवो । तिहिं लोकिं ॥ ९ ॥
तुवां संग्रामीं हरु जींतला । निवातकवचाचा ठावो फेडिला ।
पवाडा तुवां केला । गंधर्वासिं ॥ १० ॥
हें पांतां तूझेनि पाडें । दीसे त्रैलोक्य ही थोकडें ।
ऐसें पौरुष चोखडें । पार्था तूझें ॥ ११ ॥
तो तूं किं आजि येथें । सांडूनियां वीरवृत्तितें ।
अधोमुख रुदनातें । करीतु आहासि ॥ १२ ॥
विचारीं तूं अर्जुनु । किं कारुण्यें कीजतासि दीनु ।
सांघ पां अंधकारें भानु । ग्रसिला आथि ॥ १३ ॥
नातरि पवनु मेघासि बिहे । किं अमृतासि मरण आहे ।
पाहे पां इन्धन चि गीळुनि जाये । पावकातें ॥ १४ ॥
किं लवणें चिं जल विरे । संसर्गें कालकूट मरे ।
सांघैं महाफणि दर्दुरें । गीळिजे कायि ॥ १५ ॥
सिंहासि झोंबे कोल्हा । ऐसा अपाडु आधिकां जाला ।
परि तुवां साचु केला । आजि येथें ॥ १६ ॥
ह्मणुनि आझुंइं अर्जुना । झनें चित्त देंसिं यया हीना ।
वेगीं धीरु करुनि मना । सावधु होइं ॥ १७ ॥
सांडीं हें मूर्खपण । उठिं घेइं धनुषबाण ।
संग्रामिं हें कवण । कारुण्य तूझें ॥ १८ ॥

हां गा तूं जाणता । तरि न विचारीसि कां आतां ।
सांघें जूझावेळे सदयता । उचित काई ॥ १९ ॥
हें असतिये कीर्ती नाशु । आणि पारत्रिकासि भ्रंशु ।
ह्मणे जगन्निवासु । अर्जुनातें ॥ २० ॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

ह्मणुनि शोक न करीं । हा पुरुता धीरु धरीं ।
हे शोच्यता अव्हेरीं । पांडुकुमरा ॥ २१ ॥
तुज नव्हे हें उचित । येणें नाशैल जोडलें बहुत ।
तूं अझुइं हित । विचारि पां ॥ २२ ॥
येणें संग्रामाचेनि अवसरें । येथ कृपाळुपण नुपकरे ।
हे आतां चि काइ सोइरे । जाले तुज ॥ २३ ॥
तूं आदीं चि काइ नेणसि । किं हें गोत्र नोळखसि ।
वायां चि काइ करिसी । अतिशो एथ ॥ २४ ॥
आजिचें हें जूझ । काये जन्मा नवल तूज ।
हें परस्परें तुह्मा व्याज । सदा चि आथि ॥ २५ ॥
तरि आतां चि काइ जालें । काइसें स्नेह उपनलें ।
हें नेणिजे परि कुडें केलें । अर्जुना तुवां ॥ २६ ॥
मोहो धरिलेयां ऐसें होइल । जें असती प्रतिष्ठा जाइल ।
आणि परलोक अंतरैल । इहिकेंसीं ॥ २७ ॥
हृदयाचें ढीलेपण । येथ नीकेयासि नव्हे कारण ।
ह संग्रामिं पतन जाण । क्षत्रियांसि ॥ २८ ॥
ऐसेनि तो कृपावंतु । नानापरी असे सिकवितु ।
तें आइकौनि पांडुसुतु । काये बोले ॥ २९ ॥

अर्जुन उवाच ॥

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

देवा हें इतुलेंवेन्हीं । बोलावें नलगे अवधारीं ।
आदीं तूं चि चित्तिं विचारीं । संग्रामु हा ॥ ३० ॥
हें झुंज नव्हे प्रमादु । येथ प्रवर्तलेयां दीसतसे बाधु ।
हा उघड लिंगभेदु । वोडवला आह्मा ॥ ३१ ॥
देखैं मातापितरें अर्चिजति । तियें सर्वस्वें तोषु पावविजति ।
तियें पाठीं केवि वधिजति । आपुलां हातीं ॥ ३२ ॥
देवा संतवृंद नमस्कारिजे । कां घडे तारि पूजिजे ।
हें वांचूनि केवि निंदिजे । स्वयें वाचा ॥ ३३ ॥
तैसे गोत्रगुरु आमचे । हे पूज्य आह्मां नियमाचे ।
मज बहुत भीष्मद्रोणाचें । वर्ततसे ॥ ३४ ॥
जेयांलागि मनें वीरुं । आह्मी स्वप्नीं हिं न धरुं ।
तेयां प्रत्यक्ष केवि करुं । घातु देवा ॥ ३५ ॥
वर जळो हें जियालें । येथ आवघेयांसि हें चि जालें ।
जे याचा वधिं अभ्यासिलें । मिरविजे आह्मीं ॥ ३६ ॥
मी पार्थु द्रोणाचा केला । येणें धनुर्वेदु मज दीन्हला ।
तेणें उपकारें काइ आभारैलां । वधि ययातें ॥ ३७ ॥
जेथींचिया कृपा लाभे वरु । तेथ चि मनें व्यभिचारु ।
तारि काइ मी भस्मासुरु । अर्जुनु ह्मणे ॥ ३८ ॥
देवा समुद्र हा भरितु आइकिजे । वर तो ही आहाचु देखिजे
परि क्षोभु मनीं नेणिजे । द्रोणाचिये ॥ ३९ ॥
हें अपार जें गगन । वारि तेया ही होईल मान ।
परि अगाध भलें गहन । हृदय ययाचें ॥ ४० ॥

वरि अमृत ही वीटे । कां कालवसें वज्र फूटे ।
परि मनोधर्मु न लोटे । विकरविला हा ॥ ४१ ॥
स्नेहालागिं माये । ह्मणिपे तें कीरु होये ।
परि कृपा ते मूर्त आहे । इये द्रोणीं ॥ ४२ ॥
हा कारुण्याची आदि । सकल गुणाचा निधि ।
विद्यासिंधु निरवधी । अर्जुनु ह्मणे ॥ ४३ ॥
हा येणें मानें महंतु । वरि आह्मालागि कृपावंतु ।
आतां सांघ पां काइ घातु । येथ चिंतुं येइल ॥ ४४ ॥

गुरूनहत्वा हि महानुभावान्श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुंजीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥५॥

हे ऐसे रणिं वधावे । मग आपण राज्यसुख भोगावें ।
हें मना नैये आघवें । जीवितेंसिं ॥ ४५ ॥
हे येणें मानें दुर्भर । जें यया ही होनि भोग सपुर ।
ते असतु एथ भिक्षा वर । मागतां भली ॥ ४६ ॥
नातरि देशत्यागें जाइजे । कां गिरिकंदर सेविजे ।
परि शस्त्र आतां न धरिजे । ययांवरि ॥ ४७ ॥
देवा नव नवनिसितिं सरीं । वावरुनि येयांचां जिव्हारीं ।
भोग गिंवसावे रुधिरीं । बुडाले जे ॥ ४८ ॥
ते काढुनि काये कीजति । विलिप्त केवि सेविजति ।
मज नैये हें उपपत्ती । इया चि लागि ॥ ४९ ॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

ऐसें अर्जुनु तियें अवसरीं । ह्मणे कृष्णा अवधारीं ।
परि तें मना नैये चि मुरारी । आइकौनियां ॥ ५० ॥

हें जाणौनि पार्थु भियाला । मग पुनरपि बोलों लागला ।
देॐ चित्त कां या बोला । देति चि ना ॥ ५१ ॥
यऱ्हवीं माझां चित्तिं जें होतें । मीं विचारूनि बोलिलों येथें ।
परि नीकें काय यया परौतें । तें तुह्मीं चि जाणा ॥ ५२ ॥
पैं वीरुं जेयांसि आइकिजे । आणि इं बोलिं चि प्राणु सांडिजे ।
ते हे येथ संग्रामुव्याजें । उभे आहाति ॥ ५३ ॥
आतां ऐसेयांतें हीं परि वधावें । किं अव्हेरुनि वेगिं निगावें ।
एया दोहिं माजि काय करावें । तें नेणों आह्मीं ॥ ५४ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः।
पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे ।
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नं ॥ ७ ॥

आह्मां काय उचित । तें पल्हातां न स्फुरे येथ ।
जें मोहें येणें चित्त । व्याकुल माझें ॥ ५५ ॥
तिमिरावरुद्ध जैसें । दृष्टिचें तेज भ्रंशे ।
मग पासिं असत न दिसे । वस्तुजात ॥ ५६ ॥
देवा तैसें मज जालें । जें मन हें भ्रांती ग्रसिलें ।
आतां हित काये आपुलें । तें हिं नेणें ॥ ५७ ॥
तरि कृष्णा तुवां जाणावें । नीकें तें आह्मां सांघावें ।
जें सखा सर्वस्व आघवें । आह्मासि तूं ॥ ५८ ॥
तुं गुरु बंधु पिता । तूं आमची इष्टदेवता ।
तूं चि सदा रक्षिता । आपदीं आमतें ॥ ५९ ॥
जैसें शिष्यातें गुरु । सर्वथा नेणे अव्हेरु ।
कां सरितांतें सागरु । त्यजी केवि ॥ ६० ॥
नातरि अपत्यातें माये । ॐसंडूनि जरि जाये ।

तरि तें कैसेनि जिये । आइकैं कृष्णा ॥ ६१ ॥
तैसा सर्वां परीं आह्मासि । देवा तूं चि येकु आहासि ।
आणि बोलिलें जरि न मनिसि । मागील माझें ॥ ६२ ॥

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणां ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यं ॥ ८ ॥

तरि उचित काइ आह्मां । जें व्यभिचरे ना धर्मा ।
तें झडकरि पुरुषोत्तमा । सांघें आतां ॥ ६३ ॥
हें सकल कुल देखौनि । जो शोकु उपनला असे मनीं ।
तो तूझें वाक्य वांचूनि । न जींपें आणिकें ॥ ६४ ॥
एथ पृथ्वीतल आपुलें होइल । महेंद्रपद ही पाविजैल ।
परि दुःख हें न जिपैल । मानसिचें ॥ ६५ ॥
जैसीं सर्वथा बीजें आहललीं । सुक्षेत्रिं जऱ्हीं पेरिलिं ।
तऱ्हीं न विरुढती चि सिंचिलिं । भलेतैसीं ॥ ६६ ॥
नातरि आयुष्य पुरलें आहे । तरि ऒखदिं हिं काहिं नव्हे ।
तेथ येक चि उपेगा जाये । परमामृत ॥ ६७ ॥
तैसें राज्यभोगसमृद्धी । उज्जीवन नव्हे इये बुद्धी ।
येथ जीवाला कृपानिधी । कारुण्य तूझें ॥ ६८ ॥
ऐसें अर्जुनु तेथ बोलिला । जवं क्षणु येकु भ्रांती सांडिला ।
पुनरपि व्यापिला । ऊर्भि तेणें ॥ ६९ ॥
मज पांतां ऊर्मि नोहे । हें अनारिसें गमत आहे ।
तो ग्रसिला महामोहें । कालसर्पें ॥ ७० ॥
सुवर्महृदयकल्हारीं । कारुण्यवेलेचां भरीं ।
लागला ह्मणौनि लाहरी । भांजे चि ना ॥ ७१ ॥
हें जाणौनि जैसा प्रौढी । जो दृष्टीसवें चि विष फेडी ।
तो धावेया हरिगारुडी । पातला कां ॥ ७२ ॥

तैसिया पांडुकुमरा व्याकुला । मिरवत असे कृष्णु जवला ।
जो कृपावसें अवलीला । रक्षेल आतां ॥ ७३ ॥
ह्मणौनि तो पार्थु । मोहफणिग्रसितु ।
मियां ह्मणितला हा हेतु । जाणौनियां ॥ ७४ ॥
मग देखां तेथ फाल्गुनु । वेतला असे भ्रांती कवलुनु ।
जैसा घनपटलीं भानु । आक्षादिजे ॥ ७५ ॥
तिया परीं धनुर्द्धरु । जाला असे दुःखें जर्जरु ।
जैसा ग्रीष्मकालीं गिरिवरु । वणवला कां ॥ ७६ ॥
ह्मणौनि साहाजें सुनीलु । येरु कृपामृतें सजलु ।
तो वोलला असे गोपालु । महामेघु ॥ ७७ ॥
तेथ सुदर्सनाची दीप्ति । ते चि विद्युत् जैसी झलुकती ।
गंभीर वाचा ते आइती । गर्जनेची ॥ ७८ ॥
आतां तो उदारु कैसा वरिषैल । जेणें अर्जुनाचलु निवैल ।
मग नवी विरुढि फूटैल । उन्मेषाची ॥ ७९ ॥
ते चि कथा आइकां । मनाचिया आराणुका ।
ज्ञानदेउ ह्मणे देखां । निवृत्तिदासु ॥ ८० ॥

संजय उवाच ॥

> **एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।**
> **न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥**

ऐसें संजयो असे सांघतु । ह्मणे राया तो पार्थु ।
पुनरपि शोकाकुलितु । काये बोले ॥ ८१ ॥
आइकैं सखेदु ह्मणे कृष्णातें । आतां नालवावें तुह्मीं मातें ।
मीं सर्वथा न जुझें एथें । भरवसेनि ॥ ८२ ॥
ऐसें एकी हेला बोलिला । मग मौन करुनु राहिला ।
तेथ कृष्णु विस्मो पातला । देखौनि तेयातें ॥ ८३ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः ॥ १० ॥

मग आपुलां चित्तिं ह्मणे । एथ हें आदरिलें काय येणें ।
अर्जुनु सर्वथा काहिं नेणें । काय कीजे ॥ ८४ ॥
हा उमजे आतां कवणी परी । कैसेनि धीरु स्वीकरी ।
जैसें ग्राहातें पांचाखरी । अनुमानी कां ॥ ८५ ॥
नातरि असाध्य देखौनि व्याधि । वैद्य सूची निरवधी ।
अमृतासारिखी ओषधी । निर्वाणिची ॥ ८६ ॥
तैसें विवरीतु असे अनंतु । तेयां दोन्हीं सैन्यां आंतु ।
जेया परीं पार्थु । भ्रांति सांडी ॥ ८७ ॥
तें कारण मनीं धरिलें । मग सरोख बोलों आदरिलें ।
जैसें मातेचां कोपीं थोकलें । स्नेह आथि ॥ ८८ ॥
कां ओषधाचां कडवटपणीं । जैसी अमृताची पुरवणी ।
ते आहाच न दिसे परगुणीं । प्रकट होये ॥ ८९ ॥
तैसीं वरि पांतां उदासें । आंतु तरि अति सुरसें ।
तियें वाक्यें हृषीकेशें । बोलों आदरिलिं ॥ ९० ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥ ११ ॥

मग अर्जुनातें ह्मणितलें । आह्मीं आजि हें नवल देखिलें ।
जें तुआं एथ आदरिलें । माझारि चि ॥ ९१ ॥
तूं जाणता जरि ह्मणिपसी । तरि नेणिवेतें न संडिसी ।
आणि सिखौं ह्मणों तरि बोलसी । तूं चि बहुत ॥ ९२ ॥
जात्यंधा लागें पिसें । मग ते सैरा धांवें जैसें ।
तूझें सिहाणेपण तैसें । दीसतसे ॥ ९३ ॥

तूं आपणपें तरि नेणसि । परि यां कौरवांतें शोचुं पाहसि ।
हा बहुत विस्मयो आह्मांसि । पुडुतीं पुडुतीं ॥ ९४ ॥
तरि सांघ पां अर्जुना । तुजपासौनि स्थिति त्रिभुवना ।
हे आदि विश्वरचना । तें लटिकें काइ ॥ ९५ ॥
एथ समर्थु एक आथि । तेयापासौनि भूतें होति ।
तरि हें वायां चि काइ बोलति । जगामाझि ॥ ९६ ॥
हो काज सांप्रतें जालें । जें हें जन्मे तुआं श्रुजिलें ।
आणि नाशु यावें नाशिलें । विचारि पां ॥ ९७ ॥
तूं भ्रमलेपणें अहंकृती । ययां घातु न धरिसि चित्तिं ।
तरि सांघै काइ हे होंती । चिरंतन ॥ ९८ ॥
किं तूं एकु वधिता । आणि सकल लोकु हा मरता ।
ऐसी भ्रांति झनें चित्ता । येयों देंसी ॥ ९९ ॥
हें अनादिसिद्ध आघवें । होंत जात स्वभावें ।
तरि तुवां कां शोचावें । सांघै मज ॥ १०० ॥
परि मूर्खपणें नेणसि । न चिंतावें तें चिंतिसि ।
आणि तूं चि नीति सांघसि । आह्माप्रति ॥ १ ॥
देखैं विवेकियें जे होति । ते दोहींतें हीं न शोचिति ।
जें होये जाये हे भ्रांति । ह्मणौनिया ॥ २ ॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

अर्जुना सांघैन आइक । एथ आह्मीं तुह्मीं देख ।
आणि हे भूपति अशेष । आदिकरुनि ॥ ३ ॥
नित्यता ऐसे चि असौनि । कां निश्चित क्षया जाउनि ।
इये भ्रांती वेगळी करूनि । दोन्ही नाहीं ॥ ४ ॥
हें उपजे आणि नाशे । तें मायामय दीसें ।

यऱ्हवीं तत्वता वस्तु असे । अविनाश चि ॥ ५ ॥
जैसें पवनें तोय हालवलें । आणि तरंगाकार जालें ।
तरि कवण कें जन्मलें । ह्मणों तेथ ॥ ६ ॥
तें चि वायुचें स्फुरण ठेलें । आणि उदक साहाजें सपाटलें ।
तरि काइ आतां निमालें । विचारि पां ॥ ७ ॥

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

आइकैं शरीर तरि एक । परि वयसा भेद अनेक ।
हें प्रत्यक्ष चि देख । प्रमाण तूं ॥ ८ ॥
एथ कौमारत्व दीसे । मग तारुण्यें तें भ्रंशे ।
परि देह चि न नशे । एकासवें ॥ ९ ॥
तैसिं चैतन्याचां ठांइं । इयें शरीरांतरें पाइं ।
ऐसें जाणे तेया नाहीं । व्यामोहदुःख ॥ ११० ॥

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

येथ नेणावया हें चि कारण । जें इंद्रियां अधीनपण ।
तिहिं आकळिजे अंतष्करण । ह्मणौनि भ्रमें ॥ ११ ॥
इंद्रियें विषय सेविति । तेथ हर्ष शोक हे उपजति ।
ते आंतर आप्लविति । संगें एणें ॥ १२ ॥
जें ययां विषयांचां ठांइं । एकनिष्ठता नाहीं ।
एथ दुःख आणि काहीं । सुख ही दीसे ॥ १३ ॥
देखैं हे शब्दाची व्याप्ति । जें निंदा आणि स्तुति ।
तेथ द्वेषाद्वेष उपजति । श्रवणद्वारें ॥ १४ ॥
मृदु आणि कठिन । हे स्पर्शाचे दोन्हीं गुण ।
जे वपुचेनि संगें कारण । संतोखखेदा ॥ १५ ॥

भयासुर आणि सुवेख । हें रूपाचें स्वरूप देख ।
जें उपजवी सुखदुःख । नेत्रद्वारें ॥ १६ ॥
सुगंधु आणि दुर्गंधु । हा परिमलाचा भेदु ।
जो घ्राणसंगें विषादु । तोषु देंता ॥ १७ ॥
तैसाचि द्विविधु रसु । उपजवी प्रीति त्रासु ।
ह्मणौनि हा अपभ्रंशु । विषयसंगु ॥ १८ ॥
देखैं इंद्रियां आधीन होइजे । तरि शीतोष्णातें पाविजे ।
आणि सुखदुःखीं आकळिजे । आपणपें ॥ १९ ॥
एयां विषयांवांचूनि काहीं । आणिक सर्वथा रम्य नाहीं ।
ऐसा स्वभाउ चि पाहीं । इंद्रियांचा ॥ १२० ॥
हे विषय तरि कैसे । रोहिणीचें जळ जैसें ।
कां स्वप्निचा आभासे । भद्रजाति ॥ २१ ॥
देखैं अनित्य तिया परीं । ह्मणौनि तूं अव्हेरी ।
हा सर्वथा संगु न करीं । धनुर्धरा ॥ २२ ॥

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

हे विषय जेया नाकळीति । तेया सुखदुःखें न पवति ।
आणि गर्भवाससंगति । नाहिं तेया ॥ २३ ॥
तो नित्यरूपु पार्था । ओळखावा सर्वथा ।
जो यां इंद्रियार्थी । नाकळे चि ॥ २४ ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

आतां अर्जुना आणिक एक । सांघैन मी आइक ।
जें विचारपर लोक । ओळखति ॥ २५ ॥

एया उपाधिमाझि गुप्त । चैतन्य असे सर्वगत ।
तें तत्वज्ञ संत । स्वीकरीति ॥ २६ ॥
सलीलीं पय जैसें । एक होउनि मिनलें असे ।
परि निवडूनि राजहंसें । वेगलें कीजे ॥ २७ ॥
कां अग्निमुखें कीडाल । तोडूनियां चोखाल ।
निवडीति केवल । बुद्धिमंत ॥ २८ ॥
ना तरि जाणिवेचिया आयणी । करितां दधिकडसणी
मग नवनीत निर्वाणीं । दीसे जैसें ॥ २९ ॥
कां भूस बीज एकावट । उपणितां राहे घणवट ।
तेथ उडे तें फलकट । जाणों आलें ॥ १३० ॥
तैसें विचारिती निरसलें । तें प्रपंचूनि साहजें सांडलें ।
मग तत्वता तत्व उरलें । ज्ञानियासि ॥ ३१ ॥
ह्मणौनि अनित्याचां ठाइं । तेया आस्तिकिबुद्धि नाहीं ।
जें निष्कर्षु दोहीं । देखिला असे ॥ ३२ ॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

देखें सारासार विचारितां । भ्रांति ते नाहीं असारता ।
तरि सार तें स्वभावता । नित्य जाणें ॥ ३३ ॥
हा लोकत्रयाकारु । तो जेयाचा विस्तारु ।
जेथ नामवर्णुआकारु । चिन्ह नाहिं ॥ ३४ ॥
जो सर्वदा सर्वगतु । जन्मक्षयां अतीतु ।
तेया केलेयां हीं घातु । कदा न्हवे ॥ ३५ ॥

अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युद्ध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

आणि शरीरजात आघवें । नाशवंत स्वभावें ।
म्हणोनि तुवां जूझावें । पांडुकुमरा ॥ ३६ ॥

य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यते ॥ १९ ॥

तूं धरूनि देहाभिमानातें । आणि दीठि सूनि एया शरीरातें ।
मी वधिता हे मरते । म्हणतु आहासि ॥ ३७ ॥
अर्जुना हें नेणसि । जरि तत्वता विचारिसि ।
तरि वधिता तूं न्हवसि । हे वध्य न्हवति ॥ ३८ ॥
जैसें स्वप्नामाझि देखिजे । तें स्वप्नीं चि साच आपजे ।
मग चेउनियां पाहिजे । तवं काहीं च नाहिं ॥ ३९ ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्
नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

तैसी हे माया । तूं भ्रमतु आहासि वायां ।
शस्त्रें हाणितलेयां छाया । आंगीं न रुपे ॥ १४० ॥
कां पूर्ण कुंभु उलंडला । तेथ बिंबाकारु चि भ्रंशला ।
परि भानु नाहीं नाशला । तेयासवें ॥ ४१ ॥
ना तरि मठीं आकाश जैसें । मठाकृती आवरलें असे ।
तें चि भंगलेयां आपैसें । स्वरूप चि ॥ ४२ ॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कम् ॥ २१ ॥

तैसें शरीराचां लोपीं । सर्वथा नाशु नाहीं स्वरूपीं ।
म्हणौनि तुं हें आरोपीं । भ्रांति बापा ॥ ४३ ॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥

जैसीं जीर्णें वस्त्रें सांडिजे । मग नूतनें आणिकें वेढिजे ।
तैसें देहांतरातें स्वीकारिजे । चैतन्यनाथें ॥ ४४ ॥

नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

हा अनादि नित्य सिद्धु । निरुपाधि विशुद्धु ।
म्हणौनि शस्त्रादिकिं छेदु । न घडे एया ॥ ४५ ॥
हा प्रलयोदकें नाप्लवे । अग्निदाहो न संभवे ।
एथ महाशोषु न प्रभवे । मारुताचा ॥ ४६ ॥
हा तर्काचिये दृष्टी । गोचरु नव्हे किरीटी ।
ध्यान येयाचिये भेटी । उत्कंठा वाहे ॥ ४७ ॥
हा सदा दुर्लभु मना । आपु नव्हे साधना ।
निःसीमु हा अर्जुना । पुरुषोत्तमु ॥ ४८ ॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

हा गुणत्रयरहितु । व्यक्तीसि अतीतु ।
अनादि अविकृतु । सर्वरूपु ॥ ४९ ॥
अर्जुना हा नित्यु । अचलु हा शाश्वतु ।
सर्वत्र सदोदितु । परिपूर्णु हा ॥ १५० ॥

अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अर्जुना ऐसा जाणावा । हा सकलात्मकु देखावा ।
मग साहाजें शोक आघवा । हरेल तुझा ॥ ५१ ॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

अथवा ऐसा नेणसी । तूं अंतवंत चि हें मानिसि ।
तऱ्हीं शोचूं न पवसि । पांडुकुमरा ॥ ५२ ॥

जें आदि स्थिति अंतु । हा निरंतर असे नित्यु ।
जैसा प्रवाहो अनस्यूतु । गंगाजलाचा ॥ ५३ ॥
तें आदि नाहीं खंडलें । समुद्रिं तरि असे मीनलें ।
आणि जात चि मध्यें उरलें । दीसे जैसें ॥ ५४ ॥
इयें तीन्हीं तियापरीं । सारिसिं चि सदा अवधारीं ।
भूतांसि कव्हणी अवसरीं । टाकति ना ॥ ५५ ॥
ह्मणौनि हें आघवें । एथ नलगे तुज शोचावें ।
जे स्थिति चि हे स्वभावें । अनादि ऐसी ॥ ५६ ॥
ना तरि हें अर्जुना । नेये चि तुझेया मना ।
जें देखौनि लोकु अधिना । जन्मक्षयां ॥ ५७ ॥
तन्है एथ काहीं । तुज शोकासि कारण नाहीं ।
जें जन्म मृत्यु हे पाहीं । अपरिहर ॥ ५८ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

उपजे तें नाशे । नाशलें पुनरपि दीसे ।
हें घटिकायंत्र तैसें । परिभ्रमे ॥ ५९ ॥
ना तरि उदो अस्तु आपैसे । अखंडित होति जैसे ।
हें जन्ममरण तैसें । अनिवार जगीं ॥ १६० ॥
महाप्रलयअवसरें । हें त्रैलोक्य ही संहरे ।
ह्मणौनि हा न परिहरे । आदिअंतु ॥ ६१ ॥
तूं जरि हें ऐसें मानिसि । तरि खेदु कां करिसि ।
काइ जाणतू चि नेणसि । धनुर्धरा ॥ ६२ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

एथ आणिक ही एक पार्था । तुज बहुतीं परीं पव्हातां ।
दुःख करावेया सर्वथा । विषो नाहीं ॥ ६३ ॥

जें समस्तें इयें भूतें । जन्मा आदीं अमूर्तें ।
मग पातलीं व्यक्तितें । जन्मलेयां ॥ ६४ ॥
तियें क्षया जेथ जांति । तेथ निभ्रांत आनें नव्हति ।
देखें पूर्वस्थिति चि एंति । आपुलिये ॥ ६५ ॥
परि मध्यें जें प्रतिभासे । तें निद्रिता स्वप्न जैसें ।
तैसा आकारु हा मायावशें । स्वप्नरूपीं ॥ ६६ ॥
ना तरि पवनें स्पर्शिलें नीर । पडिहासे तरंगाकार ।
कां परापेक्षा अलंकार । व्यक्तिकनकिं ॥ ६७ ॥
तैसें सकल हें मूर्त । जाण पां मायाकारित ।
जैसें आकाशीं बिंबत । अभ्रपटल ॥ ६८ ॥
ऐसें आदीं चि जें नाहीं । तेयालागि रुदसी काइ ।
तूं अवीट हें पाहीं । चैतन्य येक ॥ ६९ ॥

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥२९॥

जेयाची आर्ती चि भोगित । विषइं त्यजिले संत ।
जेयालागि विरक्त । वनवासिये ॥ १७० ॥
दृष्टि सूनि जेयातें । ब्रह्मचर्यादि व्रतें ।
मुनीश्वर तपातें । आचारिति ॥ ७१ ॥
एकां गुणानुवादु करितां । उपरति होउनि चित्ता ।
निरवधी तल्लीनता । निरंतर ॥ ७२ ॥
एक आंतरीं निश्चळ । जे निहाळीति केवळ ।
विसरले सकळ । संसारजात ॥ ७३ ॥
एक आइकतां चि निवाले । ते देहभावीं सांडिले ।
एक अनुभवें पातले । तद्रूपता ॥ ७४ ॥
जैसे सरिता ओघ समस्त । समुद्रामाझि मिळत ।
परि माघौतें न समात । परतले नाहीं ॥ ७५ ॥

तैसिया योगीश्वरांचिया मती । मिळणीसमें दुणावटती ।
परि जें विचारूनि पुनरावृत्ती । भजती चि ना ॥ ७६ ॥

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

तें सर्वत्र सर्वदेहीं । जेया करितां हीं घातु नाहीं ।
तें विश्वात्मकु तूं पाहीं । चैतन्य एक ॥ ७७ ॥
ययाचेनि चि स्वभावें । हें होंत जांत आघवें ।
तरि सांघैं काइ शोचावें । एथ तुवां ॥ ७८ ॥
यऱ्हवि तऱ्हीं पार्था । तुज कां नेणों न गमे चित्ता ।
परि कीडाळ हें शोचितां । बहुतीं परीं ॥ ७९ ॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

तूं अझुइं कां न विचारिसि । काइ हें चिंतितु आहासि ।
स्वधर्मु तो विसरलासि । तरावें जेणें ॥ १८० ॥
एयां कौरवां भलतैं जालें । अथवा तुज चि काहीं पातलें ।
कां युग चि हें बुडालें । जऱ्हैं एथ ॥ ८१ ॥
तऱ्हीं स्वधर्मु एकु आहे । तो सर्वथा त्याजु नव्हे ।
मग तरिजैल काइ पाहें । कृपाळुपणें ॥ ८२ ॥
अर्जुना तूझें चित्त । जऱ्हीं जालें द्रविभूत ।
तऱ्हीं हें अनुचित । संग्रामसमइं ॥ ८३ ॥
गोक्षीर जऱ्हीं जालें । तऱ्हीं पथ्यासि नाहीं बोलिलें ।
ऐसेनि हि विष नोहे सूदलें । देइजे ज्वरिं ॥ ८४ ॥
तैसें आनां आन करितां । नाशु होईल हिता ।
म्हणौनि तूं आतां । सावधु होइं ॥ ८५ ॥
वाया चि व्याकुळ काइ । आपुला निजधर्मु तूं पाहीं ।
जो आचरितां बाधु नाहीं । कव्हणा काळीं ॥ ८६ ॥

लोक सायासें करूनि बहुतें । कां वेचीति आपुलि जीवितें ।
परि वाढवीति कीर्तितें । धनुर्धरा ॥ ९. ॥
ते तुज अनायासें । अनकळीत जोडली असे ।
हें अद्वितीय जैसें । गगन होये ॥ २१० ॥
तैसी कीर्ति निःसीम । तूझां ठांइं निरूपम ।
तूझे गुण उत्तम । तिहिं लोकिं ॥ ११ ॥
दिगंतीचे भूपति । भाट होउनि वाखाणिति ।
जे आयकिलेया दचकति । कृतांतादिक ॥ १२ ॥
ऐसी महिमा घणवट । गंगा तैसी चोखट ।
जिया देखी जगीं सुभट । जाणते जाले ॥ १३ ॥
तें पौरुष तूझें अद्भुत । आइकौनिया हे समस्त ।
जाले आथि विरक्त । जीवितेंसीं ॥ १४ ॥
जैसे सिंहाचिया हाका । युगांत होये मदमुखा ।
तैसा कौरवां एयां अशेषां । धाकु तूझा ॥ १५ ॥
जैसे पर्वत वज्रातें । ना तरि सर्प गरुडातें ।
तैसे अर्जुना हे तूतें । मानिति सदा ॥ १६ ॥
तें अगाधपण जाइल । मग हीणाउ आंगा येईल ।
जरि माघौता निघसील । न झुझतू चि ॥ १७ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः ।
निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

आणि हे पळतां पळों नेदिति । धरूनि अवकळा करीति ।
न गणीत कूटि बोलति । आइकतां तुज ॥ १८ ॥
मग ते व्हालि हियें फूटावें । तें आतां लाठपणें का न झुझावें ।
हे जींतले तरि भोगावें । पृथ्वीतळ ॥ १९ ॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

ना तरि रणीं एथ । जूझतां वेचलें जीवीत ।
तरि स्वर्गसुख अनकलित । पावसील ॥ २२० ॥
ह्मणौनि इये गोठी । विचारु न कीजे किरीटी ।
आतां धनुष्य घेउनि उठीं । जूझैं वेगां ॥ २१ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

देखैं स्वधर्मु आचरतां । दोषु नाशे असता ।
तुज हे भ्रांति कवणि चित्ता । एथ पातकाची ॥ २२ ॥
सांघैं प्लवें चि काइ बुडिजे । किं मार्गें जांतां आडळिजे ।
परि विपायें चालों नेणिजे । तरि तें हीं घडे ॥ २३ ॥
अमृतें चि मरिजे । जरि विषेंसिं सेविजे ।
तैसा स्वधर्में दोषु पाविजे । हेतुकपणें ॥ २४ ॥
ह्मणौनि तुज पार्था । हेतु सांडूनि सर्वथा ।
क्षात्रवृत्ती जूझतां । पाप नाहीं ॥ २५ ॥
सुखिं संतोषा नैयावें । दुःखिं विषादा न भजावें ।
आणि लाभालाभ न धरावे । मनामाझि ॥ २६ ॥
एथ विजयपण होईल । कां सर्वथा देह जाईल ।
हें आदिं चि काहिं पुढील । चिंतावें ना ॥ २७ ॥
आपण येया उचिता । स्वधर्मातें चि राहटतां ।
जें पावे तें निवांता । साउनि जावें ॥ २८ ॥
ऐसेया मनें होआवें । तरि दोषु न घडे स्वभावें ।
ह्मणौनि आतां जूझावें । निभ्रांत तुवां ॥ २९ ॥

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

हे सांख्यस्थिति मुकुलित । सांघितली तुज येथ ।
आतां बुद्धि योगिं विस्तृत । अवधारि पां ॥ २३० ॥

जिया बुद्धि युक्तां । जालेयां पार्था ।
कर्मबंधु सर्वथा । बाधुं न पवे ॥ ३१ ॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

जैसें वज्रकवच लेइजे । मग शस्त्राचा वरिषाउ साहिजे ।
परि जैतेंसि उरिजे । अचुंबितां ॥ ३२ ॥
तैसें इहिक तरि न नशे । आणि मोक्षु तो उरला असे ।
जेथ पूर्वानुक्रम दीसे । चोखालत ॥ ३३ ॥
कर्माधारें तरि राहाटिजे । परि कर्मफल न भोगिजे ।
जैसा मांत्रज्ञु न बाधिजे । भूतबाधा ॥ ३४ ॥
तिया परीं जे बुद्धि । आपु जालेयां निरवधी ।
हा असता चि उपाधि । कल्ढं न शके ॥ ३५ ॥
जेथ न संचरे पाप । जें सूक्ष्म अति निष्कंप ।
गुणत्रयादि लेप । जेथ नाहीं ॥ ३६ ॥
अर्जुना जें पुण्यवशें । जरि अल्प चि हृदइं प्रकाशे ।
तरि अशेष हें नाशे । संसारभय ॥ ३७ ॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ।
बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

जैसी दीपकलिका धाकुटी । परि बहुता तेजातें प्रकटी ।
तैसी सद्बुद्धि हे थेंकुटी । ह्मणों नयें ॥ ३८ ॥
पार्था बहुतीं परीं । अपेक्षिजे सदा सुरीं ।
जे दुर्लभ चराचरीं । सद्वासना ॥ ३९ ॥
जैसा न जोडे परिसु । आणिकासारिखा बहुवसु ।
कां अमृताचा लेसु । दैवें पाविजे ॥ २४० ॥
तैसी दुर्लभ हे बुद्धि । जिये परमात्मा चि अवधि ।
जैसा गंगेसि कां उदधि । निरंतर ॥ ४१ ॥

तैसा ईश्वरु वांचूनि काहीं । जिये आणिकि आणि नाहिं ।
तेथ एकी चि बुद्धि पाहीं । अर्जुना जगीं ॥ ४२ ॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

एरि ते दुर्मति । जे बहुधा असे विकरति ।
जेथ निरंतर रमति । अविवेकिये ॥ ४३ ॥
ह्मणौनि तेयां पार्था । स्वर्गसंसारीं आस्था ।
आत्मसुख सर्वथा । दृष्ट नाहीं ॥ ४४ ॥
वेदाधारें बोलति । केवल कर्म प्रतिष्ठिति ।
पारे कर्मफलीं आसक्ति । दाउनियां ॥ ४५ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

ह्मणति संसारीं जन्मिजे । यज्ञादि यजन कीजे ।
मग स्वर्गसुख भोगिजे । मनोहर ॥ ४६ ॥
एथ हें वांचूनि काहीं । आणिक सर्वथा सुलभ नाहीं ।
ऐसें अर्जुना बोलति पाहीं । दुर्बुद्धि ते ॥ ४७ ॥
देखैं मना अभिभूत । होउनि कर्म आचरत ।
केवलं भोगीं चित्त । देउनिया ॥ ४८ ॥
क्रियाविशेषें बहुतें । न लोपीति विधितें ।
निपुण होउनि धर्मातें । अनुष्ठिति ॥ ४९ ॥
परि एक चि कूड करीति । जे स्वर्गकामु मनीं धरिति ।
यज्ञपुरुष चूकति । भोक्ता जो ॥ २५० ॥
जैसा कापुराचा राशि कीजे । मग अग्नि लाउनि जालिजे ।
कां मिष्टान्नीं संचरिजे । कालकूट ॥ ५१ ॥
देखैं अमृतकुंभु जोडला । तो पायें हाणोनि उलंडिला ।
तैसा नाशीति धर्मु निफनला । हेतुकपणें ॥ ५२ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

सायासें पुण्य आर्जिजे । मग संसारु कां अपेक्षिजे ।
परि भेणति ते काइ कीजे । अप्राप्त देखैं ॥ ५३ ॥
जैसी रांधवणि रसोय नीकी । करूनियां मोले वीकी।
तैसा भोगासाठीं अविवेकी । धाडिति धर्मु ॥ ५४ ॥
ह्मणौनि हे पार्था । दुर्बुद्धि देख सर्वथा ।
तेयां वेदवादरतां । मनी वसे ॥ ५५ ॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वंद्वो नित्यसत्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

तिहिं गुणीं आवृत । हे वेद जाणैं निभ्रांत ।
ह्मणौनि उपनिषदादि समस्त । सात्विक ते ॥ ५६ ॥
एर रजतमात्मक । जेथ निरूपिजे कर्मादिक ।
जें केवल स्वर्गसूचक । धनुर्द्धरा ॥ ५७ ॥
ह्मणौनि तूं हें जाण । हें सुखदुःखासी चि कारण ।
एथ झनें अंतष्करण । रिगों देंसि ॥ ५८ ॥
तूं गुणत्रयातें अव्हेरीं । मीं माझें हें न करीं ।
एक आत्मसुख आंतरीं । विसंभ ना ॥ ५९ ॥

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

जऱ्हें वेदें बहुत बोलिलें । विविध भेद सूचिले ।
तऱ्हीं आपण हित आपुलें । तें चि घेपे ॥ २६० ॥
जैसें प्रकटलेयां गभस्ती । अशेष ही मार्ग दीसति ।
तरि तेतुके ही काइ चालिजति । सांगैं मज ॥ ६१ ॥
कां उदकमय सकल । जऱ्हीं जालें असे महीतल ।
तऱ्हीं आपण घेपे केवल । आर्ति चि जोगें ॥ ६२ ॥

तैसें ज्ञानिये जे होति । ते वेदार्थातें विचारिति ।
मग अपेक्षीत स्वीकरीति । ससार जें ॥ ६३ ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

ह्मणौनि आईकैं पार्था । इया चि परीं पल्हातां ।
तुज उचित होये आतां । स्वकर्म हें ॥ ६४ ॥
आह्मीं समस्त ही विचारिलें । तव ऐसें चि हें मना आलें ।
जें न संडिजे तुआं आपुलें । बिहित कर्म ॥ ६५ ॥
परि कर्मफलीं आश न करावी । आणि कुकर्मी संगति न व्हावी ।
हे सत्क्रिया चि आचरावी । हेतूविण ॥ ६६ ॥

योगस्थः कुरुकर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥४८॥

तूं योगयुक्त होउनि । फलाचा संगु सांडुनि ।
मग अर्जुना चित्त देउनि । करि कर्मे ॥ ६७ ॥
परि आदरिलें कर्म दैवें । जर्‍हीं समाप्तितें न पवे ।
तर्‍हीं विशेषें तेथ न तोषावें । हें इं नको ॥ ६८ ॥
कां निमित्तें कारणें एकें । तें सिद्धी न वचत ठाकें ।
तर्‍हीं तेथिचेनि अपरितोषें । क्षोभावें ना ॥ ६९ ॥
आचरतां सिद्धी गेलें । तरि काजा चि कीर आलें ।
परि ठेलेया हीं सगुण जालें । ऐसें चि मानीं ॥ २७० ॥
देखैं जेतुलालें कर्म निफजे । तेतुलालें आदिपुरुषीं जरि अर्पिजे ।
तरि परिपूर्ण तें साहाजें । जालें जाणैं ॥ ७१ ॥
आगा संतांसंतीं कर्मीं । जें सरिसेपण मनोधर्मी ।
हे चि योगस्थिति उत्तमीं । प्रशंसिजे ॥ ७२ ॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

अर्जुना समत्व चित्ताचें । तें चि सार जाण योगाचें ।
जेथ मना आणि बुद्धिचें । ऐक्य आथि ॥ ७३ ॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलं ॥ ५० ॥

तो बुद्धियोगु विवरितां । बहुवें पाडें पार्था ।
दीसे हा आरौता । कर्मभागु ॥ ७४ ॥
परि तें चि कर्म आचरिजे । तरी चि हा योगु पाविजे ।
जें कर्मशेष साहाजें । योगस्थिति ॥ ७५ ॥
ह्मणौनि बुद्धियोगु सधरु । तेथ अर्जुना होइं थीरु ।
मनें करीं अव्हेरु । फळें हेतुचा ॥ ७६ ॥

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयं ॥ ५१ ॥

ह्मणौनि जे बुद्धियोगें ओजले । ते चि पारंगत जाले ।
एहीं उभयबंधीं सांडिलें । पापपुण्यीं ॥ ७७ ॥
ते कर्मीं तरि वर्तति । परि कर्मबंधा नाकळति ।
आणि यातायात लोपति । अर्जुना तेयां ॥ ७८ ॥
मग निरामयभरित । पावति पद अच्युत ।
ते बुद्धियोगयुक्त । धनुर्द्धरा ॥ ७९ ॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्यच ॥ ५२ ॥

तूं ऐसा तैं होसी । जैं मोहातें येथा सांडिसी ।
आणि वैराग्य मानसीं । संचैरल ॥ २८० ॥
मग निष्कलंक गहन । उपजैल देखैं ज्ञान ।
तेणें निचाड होईल मन । आपैसें तूझें ॥ ८१ ॥
तेथ आणिक काहीं जाणावें । कां मागिलातें स्मरावें ।
हें अर्जुना आघवें । पारुखैल ॥ ८२ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

इंद्रियांचिया संगती । जो प्रसरु होंतुसे मती ।
ते स्थिर होईल माघौती । आत्मरूपीं ॥ ८३ ॥
समाधिसुखीं केवळ । जैं बुद्धि होईल निश्चळ ।
तैं पावसी तूं सकळ । योगस्थिति ॥ ८४ ॥

अर्जुन उवाच ॥

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किम्प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

तेथ अर्जुनु ह्मणे देवा । हा चि अभिप्राॐ आघवा ।
मी पूसैन आतां सांघावा । कृपानिधि ॥ ८५ ॥
मग अच्युतु ह्मणे सुखें । जें किरीटी तुज नीकें ।
तें पूस पां उन्मेखें । मनाचेनि ॥ ८६ ॥
एयां बोळा पार्थे । ह्मणितलें सांघा कृष्णातें ।
काइ ह्मणिजे स्थितप्रज्ञातें । ॐळखों केवि ॥ ८७ ॥
आणि स्थिरबुद्धि ह्मणिजे । तो कैसां चिन्हिं जाणिजे ।
जो समाधिसुख भुंजे । अखंडितु ॥ ८८ ॥
तो कवणी स्थिती असे । कैसेनि रूपीं विलसे ।
देवा सांघावें हें ऐसें । लक्ष्मीपती ॥ ८९ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

तवं परब्रह्मअवतरणु । षड्गुणाधिकरणु ।
तो काइ तेथ नारायणु । बोलत असे ॥ २९० ॥
ह्मणे अर्जुना तरि परियसैं । हा अभिलाषु प्रौढु मानसीं ।
जो अंतराॐ स्वसुखेंसीं । करीत असे ॥ ९१ ॥

सर्वदा नित्यतृप्त । तें तरि अंतष्करण भरित ।
यारि विषयांमाजि पतीत । जेणें संगें कीजे ॥ ९२ ॥
तो कामु सर्वथा जाये । आत्मतोषीं मनें राहे ।
तो चि स्थितप्रज्ञु होये । पुरुषु जाणें ॥ ९३ ॥

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधःस्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

नाना दुःखीं प्राप्तीं । जेया उद्वेगु नाहिं चित्तिं ।
आणि सुखाचिया आर्त्ती । अडचिजेना ॥ ९४ ॥
अर्जुनां तेयांचां ठांइं । कामक्रोध साहाजें नाहिं ।
आणि भयातें नेणें कहीं । परिपूर्णु तो ॥ ९५ ॥
ऐसा जो निरवधी । तो जाण पां स्थिरबुद्धि ।
तो मुनि उपाधि— । भेदहीनु ॥ ९६ ॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनंदति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

जो सर्वत्र सदा सरिसा । परिपूर्णु कां चंद्रु जैसा ।
अधमोत्तमप्रकाशा । माजि न ह्मणे ॥ ९७ ॥
ऐसी अविछिन्न समता । भूतमात्रीं सदयता ।
आणि पालटु नाहीं चित्ता । कव्हणी कालीं ॥ ९८ ॥
गोमटें काहिं पावे । तरि संतोषें तेणें नाभिभवे ।
जो ओखटेनि नांगवे । विषादासि ॥ ९९ ॥
ऐसा हर्षशोकरहितु । जो आत्मबोधें भरितु ।
तो जाण पां प्रज्ञायुक्तु । धनुर्द्धरा ॥ ३०० ॥

यदा संहरते चायं कूर्मोंगानीव सर्वशः ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

आतां अर्जुना आणिक हि एक । सांघैन आइकैं कवतीक ।
जें विषयांतें साधक । त्यजीति नियमें ॥ १ ॥

देखैं कूर्माचिया परी । उवाइला अँवयव पसरी ।
ना तरि इछावसें आवरी । आपणपां चि ॥ २ ॥
तैसि इंद्रियें आपैतीं होंति । जेयाचें ह्मणियें कारिति ।
तेयाची प्रज्ञा जाणैं स्थिति । पातली असे ॥ ३ ॥

विषया विनिवर्त्तंते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्ज्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ॥ ५९ ॥

श्रोत्रादि इंद्रियें धरिति । परि रसनेसि नियमु न करीति ।
तेथ सहस्त्रधा कवलिजति । विपइं इहीं ॥ ४ ॥
जैसी वरिवरि पालवी खुडिजे । आणि मूळीं उदक घालिजे ।
तरि कैसेनि नाशु निफजे । वृक्षा तेया ॥ ५ ॥
तो उदकाचेन बळें अधिकें । जैसा आडवेन आंगें फांके ।
तैसा मानसीं विषो पोखे । रसद्वारें ॥ ६ ॥
एरा इंद्रियां विखो तूटे । तैसा नियमू नैये रसु हटे ।
जें जीवित हें न घटे । एणेंविण ॥ ७ ॥
मग अर्जुना स्वभावें । हा ही नियमातें पावे ।
जैं परब्रह्म अनुभवें । होउनि जाइजे ॥ ८ ॥
तैं शरीरभाव नाशति । इंद्रियें विषय विसरती ।
जैं सोहंभावप्रतीती । प्रकट होये ॥ ९ ॥
यऱ्हवि तऱ्हें अर्ज्जुना । हें आया नैये साधना ।
जे राहटताति जतना । निरंतर ॥ ३१० ॥

यततोह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

जे होतें अभ्यासाची धरटी । यमनियमाची ताटी ।
जे मनातें यया मूठी । धरुनि असति ॥ ११ ॥
तेही कीजति कासाविसी । एया इंद्रियांची प्रौढि ऐसी ।
जैसी मंत्रज्ञानें विवंसी । भूलवी कां ॥ १२ ॥

देखैं विषय हे तैसे । पावति ऋद्धिचेनि मीसें ।
मग आकलिति स्पर्शें । इंद्रियांचेन ॥ १३ ॥
तिये संधी मन जाये । मग अभ्यासीं ठोंठावला ठाये ।
ऐसें बळिकटपण आहे । इंद्रियांचें ॥ १४ ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

ह्मणोनि आइकें पार्था । एयातें निर्दळी जो सर्वथा ।
सर्व विषइं आस्था । सांडूनियां ॥ १५ ॥
तो चि तूं जाण । योगनिष्ठेसि कारण ।
जेयाचें विषयें सुखें अंतष्करण । झांकवे चि ना ॥ १६ ॥
तो आत्मबोधयुक्त । होउनि असे संततु ।
जो मातें हृदया आंतु । विसंभे ना ॥ १७ ॥
यऱ्हवि बाह्यें विषय तरि नाहीं । परि मानसीं होईल जरि काहीं ।
तरि साद्यंतू चि हा पाहीं । संसारु असे ॥ १८ ॥
जैसा कां विषाचा लेमु । घेतलेया होये बहुवसु ।
मग निभ्रांतु करी नाशु । जीवितासि ॥ १९ ॥
तैसी एयां विषयांची शंका । मनीं वाहाती देखां ।
घातु करी अशेषां । विवेकजातां ॥ ३२० ॥

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।
संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोभिजायते ॥ ६२ ॥

जरि हृदइं विषयस्मृति । तरि निःसंगा ही आपजे संगति ।
संगीं प्रकटे मूर्त्ति । अभिलाषाची ॥ २१ ॥
जेथ कामु उपनला । तेथ क्रोधु आदिं चि आला ।
क्रोधीं असे ठेवला । संमोहो जाणें ॥ २२ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

संमोहा जाली व्यक्ति । तरि नाशु पावे स्मृती ।
चंड वातें ज्योति । आहत जैसी ॥ २३ ॥
मग अज्ञानांध केवळ । तेणें आप्लविजे सकळ ।
तेथ बुद्धि होये व्याकुळ । हृदयामाझि ॥ २४ ॥
कां अस्तमानीं निशि । जैसी सूर्यतेजातें ग्रसी ।
तैसी दशा स्मृतिभ्रंशीं । प्राणियांसि ॥ २५ ॥
जैसी जात्यंधा पळणि पात्रे । मग तें काकुळती सैरा धांवे ।
तैसे बुद्धीसि होंति भवे । धनुर्द्धरा ॥ २६ ॥
ऐसा स्मृतिभ्रंशु घडे । मग सर्वथा बुद्धि अवघडे ।
तेथ समूळ हें उपडे । ज्ञानजात ॥ २७ ॥
चैतन्याचां भ्रंशीं । शरीरा दशा जैसी ।
तैसें पुरुषा बुद्धिनाशीं । होये देखें ॥ २८ ॥
ह्मणौनि आइकें अर्ज्जुना । जैसा विस्फुलिंगु लागे इंधना ।
मग तो प्रौढ जाला त्रिभुवना । पुरों शके ॥ २९ ॥
तैसें विषयांचें ध्यान । जरि विपायें वाहे मन ।
तरि एसणें हें पतन । गिवसीत पावें ॥ ३३० ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

ह्मणौनि विषय आघवे । सर्वथा मनौनि सांडावे ।
मग रागद्वेष स्वभावें । नाशतील ॥ ३१ ॥
पार्थ आणिक ही एक । जरि नाशले हे रागद्वेख ।
तरि इंद्रियां विषइं बाधक । रमतां नाहीं ॥ ३२ ॥
जैसा सूर्यु आकाशगतु । रश्मिकरीं जगातें स्पर्शतु ।
तरि संगदोषें काइ लिंपतु । तेथिचेनि ॥ ३३ ॥
तैसा इंद्रियार्थीं उदासीनु । आत्मरसें चि निर्भिनु ।
जो कामक्रोधविहीनु । होउनि असे ॥ ३४ ॥

तेया विषिं आणिक काहीं । एक आपणपें वांचूनि नाहीं ।
तरि विषय कवण काइ । बाधिति तेया ॥ ३५ ॥
जरि उदकें उदकीं बुडीजे । कां अग्नी आगि पोलिजे ।
तरि विषयसंगीं आकलिजे । परिपूर्णु तो ॥ ३६ ॥
ऐसा आपण चि केवल । होउनि असे निश्चल ।
तेयाची प्रज्ञा अचल । निभ्रांत मानीं ॥ ३७ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसोह्याशु बुद्धिःपर्यवतिष्ठते ॥ ६४ ॥

देखैं अखंडित प्रसन्नता । आथि जेथ चित्ता ।
तेथ रिगणें नाहीं समस्तां । संसारदुःखां ॥ ३८ ॥
जैसा अमृताचा निर्झरु । प्रसवे जेयाचा जठरु ।
तेया क्षुधेतृषेचा अडदरु । कहिं चि नाहिं ॥ ३९ ॥
तैसें हृदय प्रसन्न होये । तरि दुःख कैचें कें आहे ।
तेथ आपैसी बुद्धि राहे । परमात्मरूपीं ॥ ३४० ॥
जैसा निर्वातिचा दीपु । सर्वथा नेणे कंपु ।
तैसा स्थिरबुद्धि स्वस्वरूपु । योगयुक्ती ॥ ४१ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शांतिरशांतस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

इये युक्तिची कडसणी । नाहिं जेयाचां अंतष्करणीं ।
तो आकलिला जाण गुणीं । विषयादिकिं ॥ ४२ ॥
तेया स्थिर बुद्धि पार्था । कहिं चि नाहिं सर्वथा ।
आणि स्थैर्याची आस्था । ते ही नुपजे ॥ ४३ ॥
निश्चलत्वाची भावना । जरि नव्हे चि देखैं मना ॥
तरि शांति केवि अर्जुना । आपु होये ॥ ४४ ॥
आणि जेथ शांतिचा जीवाला नाहीं । तेथ सुख विसरोनि न रिगे कहीं ।
जैसा पापियां

देखैं अग्नीमाझि घापति । तियें बीजें जरि विरुढति ।
तरि अशांता सुखप्राप्ति । घडों शके ॥ ४६ ॥

इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७ ॥

ह्मणौनि अयुक्तपण मनाचें । तें चि सर्वस्व दुःखाचें ।
एया कारणें इंद्रियांचें । दमन नीकें ॥ ४७ ॥
इयें इंद्रियें जें जें ह्मणति । तें तें चि जे पुरुष कारिति ।
ते तरले चि न तरति । विषयसिंधु ॥ ४८ ॥
जैसी नाव थडी पावतां । वरिपडी होये दुर्वाता ।
तरि चूकला ही माघोता । अपाउ पावे ॥ ३४९ ॥
तैसीं प्राप्तें हीं पुरुषें । इंद्रियें लालिलिं जरि कवतिकें ।
तरि आक्रमिला देहदुःखें । संसारिकें ॥ ३५० ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

ह्मणौनि आपुलीं आपणपेया । जरि इंद्रियें येंति आया ।
तरि आणिक ही काहीं धनंजया । सार्थक असे ॥ ५१ ॥
ऐसीं इंद्रियें आपैतीं होंति । जेयाचें ह्मणितलें ह्मणियें कारिति ।
तेयाची प्रज्ञा जाणैं स्थिती । पातली असे ॥ ५२ ॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

आतां आणिक ही एक गहन । पूर्णाचें चिन्ह ।
अर्ज्जुना तुज सांघैन । परियस पां ॥ ५३ ॥
देखैं भूतजात निदैलें । जेथ तें चि जेया पाहालें ।
आणि जीव जेथ चेइले । तेथ निद्रितु जो ॥ ५४ ॥
तो चि तो निरुपाधि । अर्ज्जुना स्थिरबुद्धि ।
तो चि जाणैं निरवधि । मुनीश्वरु ॥ ५५ ॥